

HET LAND VAN HERLE

*Tijdschrift en contactorgaan
voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg*

GAARNE DRAGEN WIJ DIT NUMMER VAN „HET LAND
VAN HERLE” OP AAN DE HEER
DRS. L. E. M. A. VAN HOMMERICH
BIJ GELEGENHEID VAN ZIJN AFSCHIED ALS ARCHIVARIS
VAN HEERLEN EN DIREKTEUR VAN HET GEMEENTELIJK
OUDHEIDKUNDIG MUSEUM

Het bestuur

De redactie

Op 30 april ontving de heer Van Hommerich een koninklijke onderscheiding. Ir. J. C. Schlösser feliciteert hem in aanwezigheid van zijn familie en een afvaardiging van „Het Land van Herle”.

VOORWOORD

Voor allen, die de heer Van Hommerich kennen – en wie kent hem niet in Heerlen en wijde omtrek? – is het een vanzelfsprekende zaak, dat de hulde, die hem gebracht wordt bij zijn afscheid als stadsarchivaris en directeur van de oudheidkundige dienst, bij voorkeur gegoten moet worden in de hem zo geliefde vorm van een publikatie over archiefwezen en regionale geschiedenis.

Evenzeer ligt het voor de hand, dat de bijdragen over werk en wereld van de heer Van Hommerich verschijnen in „Het Land van Herle”, „tijdschrift en kontaktorgaan voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg”.

Het spreekwoord „nomen est omen” is immers zelden zo van toepassing geweest als bij de initialen LvH, die zowel staan voor Land van Herle als voor L. van Hommerich.

Het gemeentebestuur van Heerlen gaf dan ook gaarne gevolg aan het verzoek van het bestuur van de Stichting Historische Kring „Het Land van Herle” om in dit „historische” nummer een voorwoord te schrijven als blijk van grote waardering zowel voor het werk, waarvan de heer Van Hommerich thans afscheid neemt, als voor het werk, dat hij deed en doet in de historische kring, waaraan hij terecht zo grote waarde toekent.

Namens het gemeentebestuur van Heerlen,
Ir. J. C. Schlösser.

Hoe het begon en geworden is onder leiding van drs. van Hommerich

Nu op 1 september a.s. drs. L. E. M. A. van Hommerich zijn taken zal overdragen aan zijn opvolger drs. J. T. J. Jamar is het op zijn plaats de balans op te maken over wat hij in zijn dubbelfunctie van gemeente-archivaris en museumconservator betekend heeft voor de Heerlense gemeenschap en hoe hij als geschiedvorser de naam en betekenis van Heerlen wijd en zijd heeft uitgedragen. In de goede zin en betekenis van het woord was hij een echte Heerlense chauvinist.

Het begin ligt in feite op 27 juli 1920 toen gemeentesecretaris G. J. H. Grootjans namens de burgemeester een brief liet uitgaan aan de heren mr D. Frees, griffier van het kantongerecht, dr. Th. Reinhold, afdelingschef van de Rijks Geologische Dienst in Zuid-Limburg, pater M. Briels, leraar aan de R.K. H.B.S. en P. Peters, onderwijzer, waarbij aan deze heren gevraagd werd of zij bereid waren zitting te nemen in een commissie. Deze commissie moest onderzoeken of met steun van de gemeente „bijeengebracht kunnen worden verzamelingen op oudheidkundig, geologisch of ander gebied welke van plaatselijk of streekbelang geacht kunnen worden”.

Op 20 oktober 1920 krijgen de heren bericht, dat zij door de burgemeester Wassink tot lid zijn benoemd. De gemeentesecretaris Grootjans wordt lid voorzitter, Piet Peters lid secretaris. De stukken ademen nog de regentstijl van die tijd; de burgemeester benoemt, niet B.W. Wie nog op de hoogte is van de situatie van die tijd, proeft hierin de geest van de bekwame, maar autoritaire gemeentesecretaris Grootjans. Hij met zijn vriend Piet Peters zijn de drijvende krachten achter dit initiatief. Jarenlang hebben zij op de bres gestaan om belangrijke vondsten uit Romeins Heerlen te bewaren en voor Heerlen te behouden.

Toen evenwel een aantal belangrijke vondsten aan het Rijksmuseum te Leiden verkwanseld werden, was de boot aan. Er moest gehandeld worden om het historische Heerlen te behouden.

Op 25 februari 1921 brengt de commissie verslag uit aan het College van Burgemeester en Wethouders, een verslag, dat alle elementen bevat, waarop in verre toekomst kan voortgebouwd worden. Op de eerste plaats acht de commissie het op zijn plaats om in Heerlen als hoofdplaats van de mijnstreek een beperkte geologische verzameling

bijeen te brengen. Zij stelt in dit verband verder, dat ook „enkele voorwerpen betrekking hebbend op de mijnbouw verzameld zouden kunnen worden” en voorts dat „de ligging van aard- en kolenlagen, een mijn-gang, zelfs een mijntje in het klein zou kunnen nagebootst worden”. Het eerste initiatief derhalve om te geraken tot een mijnmuseum. Het zwaartepunt komt echter te liggen op het Romeinse Heerlen. De commissie constateert dat „Heerlen steeds bleek rijk te zijn aan voorwerpen der Romeinse beschaving. Uit dien hoofde was de commissie unaniem van gevoelens dat in hoofdzaak op het gebied van Romeinse oudheidkunde kan en dient verzameld te worden”. Deze stellingname wordt uitvoerig gedokumenteerd.

Wenselijk achten de leden van de commissie het ook nog dat verzameld worden oudheidkundige voorwerpen, die voor de verdere geschiedenis van Heerlen van belang geacht kunnen worden. In deze afdeling zou dan eveneens geplaatst kunnen worden „oude belangrijke akten of afschriften daarvan, oude kaarten waarop Heerlen voorkomt, plattegronden van het Middeleeuwsche Kasteel Heerlen en foto's van zijn walmuren, oude typische woningen etc.”.

De conclusie wordt dan als volgt samengevat: „De leden der commissie spraken zich uit voor 't oprichten van een

- a) Geologische,
 - b) Romeinsche,
 - c) Plaatselijk Historische Afdeeling.
- (Deze laatste vanaf de middeleeuwen).

De collecties samen, verrijkt met schenkingen en bruiklenen van particulieren, ondergebracht in een te stichten Gemeentemuseum, zullen dan een weerspiegeling geven van 't leven onzer voorouders en een aanschouwelijk beeld vormen van Heerlens verleden, beginnende met een gedeelte van 't geologisch tijdperk en opklimmende langs de Romeinsche, Frankische en feodale perioden tot de nieuwe geschiedenis der laatste eeuwen. Lager en Middelbaar Onderwijs, kunst en wetenschap zullen er niet weinig door gebaat worden. We twijfelen er dan ook niet aan, dat zulk een goed ingericht en deskundig geleid museum niet een der minste attracties zal zijn van onze stad.

Willen echter zulke verzamelingen, die met den dag kunnen aangroeien, het beoogde doel treffen van nut en leering te stichten, dan moeten ze tot den belangstellenden bezoeker spreken, ze moeten leven voor hem. De voorwerpen mogen niet eng opgeborgen zijn, mogen niet opgepropt en opgetast in kasten en laden liggen, maar dienen een ruime plaats aangewezen te krijgen, opdat ze goed bezichtigd kunnen worden. Ze moeten door deskundige handen geschift en chronologisch gerangschikt worden. Teekeningen, kaarten, foto's moeten ophelderingen geven.

Op grond van de bovenstaande overwegingen kwam de commissie tot de slotsom om U te adviseeren, dat gezorgd wordt voor:

1. Geldmiddelen,
2. Ruimte
3. Een werkkracht”.

In het kader van dit afscheidnummer volgt hieronder de omschrijving van de kwaliteiten, die de te benoemen werkkraft moest bezitten.

„*Werkkracht*. Van den persoon, die belast wordt met het beheer en de leiding van de verzamelingen, van het Gemeentemuseum, zal niet weinig verlangd worden. Hij moet o.m. thuis zijn in de oudheidkundige literatuur; hij mag geen onbekende zijn in de vroegste en latere geschiedenis van Heerlen en dient nieuw materiaal op te sporen omtrent de latere plaatselijke geschiedenis, dat vermoedelijk berust in verschillende archieven o.a. te Maastricht, Dusseldorp, Brussel. Met de menschen van het vak moet hij voeling houden, correspondeeren. Op hem zal de taak rusten, zich met volle toewijding geheel te geven aan de veel vergende studie van de plaatselijke geschiedenis in uitgebreide beteekenis en van de verschillende voorwerpen, die geschilderd en chronologisch gerangschikt moeten worden; hij is het, die in het oogenschijnlijk doode materiaal leven dient te brengen. En wanneer deze rangschikking der voorwerpen haar beslag heeft gekregen, zal door hem een catalogus aangelegd moeten worden, waarin het materiaal omschreven en gedateerd wordt met vermelding van vindplaats en eventueelen schenker. Bij opgravingen van gemeentewege zal hij leider en raadsman moeten zijn; hij moet ervoor zorgen, dat dan niet in 't wilde in den grond gewroet wordt om maar voorwerpen te vinden, die dan gewoonlijk niet gaaf voor den dag komen; hij moet trachten wetenschappelijk vast te leggen de wijze, waarop geleeft en begraven werd; hij moet de constructie der oude meestal verborgen liggende wegen nagaan, de bouwtechniek der woningen opsporen en of deze uit meerdere perioden dateerden. In 't kort in zijn handen moeten de functies van archivaris, conservator, bibliothecaris en leider vereenigd zijn. En dat zulke breedopgevatte arbeid niet den halven maar de geheelen mensch vraagt, behoeft zeker geen betoog". Wanneer we kennis nemen van deze omschrijving dan kunnen wij twee dingen constateren. Op de eerste plaats welk een ruim inzicht de commissie had in de omvang en veelzijdigheid van de taak, waaraan de toekomstige funktionaris moest voldoen. Maar ook welke bijzondere vondst en uitzonderlijk gelukkige greep het was toen op 19 oktober 1937 drs Van Hommerich door het College van Burgemeester en Wethouders benoemd werd „als ambtenaar belast met het beheer en de inventarisatie van het oudere deel van het archief dezer gemeente". Tot dan toe was aan de inventarisatie en beheer van het oudere deel van het archief in feite niets gedaan. Wel had Piet Peters zich het lot van dit archief enigermate aangetrokken. Deze zorg ging echter niet verder dan een bescheiden verbetering in de opberging.

Na 38 jaar werkzaam te zijn geweest bij het Openbaar Lager Onderwijs te Heerlen was hij met ingang van 1 januari 1922 op eigen verzoek uit die functie ontslagen. Op dezelfde datum werd hij benoemd tot beheerder der gemeentelijke verzamelingen en van het schoolmuseum. In de jaren dat hij in het onderwijs werkzaam was, had hij zich heel in het bijzonder beziggehouden met Heerlen en zijn geschiedenis. Met

een aangeboren speurzin had hij zich vooral verdiept in het oude Coriovallum, maar daarbij de latere historie geenszins verwaarloosd. Een uitgebreide verzameling van Romeinse voorwerpen had hij bij elkaar gehaald en een goed geoutilleerde bibliotheek opgebouwd. In de wetenschappelijke wereld was de geschiedkundige kennis van deze autodidact bekende en gewaardeerd. Als in 1926 burgemeester M. van Grunsven met het Bestuur van de gemeente Heerlen belast wordt is zijn eerste en belangrijkste taak orde te stellen op de financiën van de gemeente. Een aantal bezuinigingen zijn hiervan het gevolg. In dit kader ontvangt P. Peters op 14 januari 1927 bericht dat Burgemeester en Wethouders voornemens zijn, zijn betrekking op te heffen en hem na eervol ontslag op wachtgeld te stellen. Een voorstel van Peters om in functie te blijven tegen een lager salaris aangepast aan het uit te betalen wachtgeld wordt door B. en W. en de Raad aanvaard, zodat de betrekking gehandhaafd blijft. Voor de gemeente Heerlen heeft dit incident een belangrijk ander gevolg. Het blijkt namelijk dat het grootste gedeelte van de verzamelingen en de bibliotheek, welke in de oudheidkamer zijn ondergebracht, particulier eigendom van de beheerder zijn. Op initiatief van B. en W. onderhandelt wethouder Stappers met de heer Peters om dit bezit door de gemeente over te nemen om toekomstige verspreiding te voorkomen. Bij raadsbesluit van 10 april wordt een overeenkomst met Peters goedgekeurd, waarbij de bezittingen aanwezig in de oudheidkamer in gemeentelijk bezit overgaan. Tevens wordt hierbij de rechtspositie zodanig geregeld dat Peters ook na de pensioengerechtigde leeftijd in dienst kan blijven. Als ik stel dat Peters zeer eenvoudig gehuisvest was, druk ik mij nog zeer eufemistisch uit. In het wat destijds het „administratiegebouw” genoemd werd, had aan het einde van een lange gang Peters een kamer die meer op een monnikcel leek dan op een bureauruimte. Hier ontving hij zijn bezoekers, werkte aan zijn publikaties en beheerde de in hetzelfde gebouw opgeslagen collecties. Hij was een aparte figuur, zeer erudiet, maar anderzijds een populaire markante figuur in het Heerlense uitgangsleven der twintiger jaren. Legendarische figuren van een slag dat is uitgestorven, coryfeeën die de stam- en kaarttafels der bruine café's bevolkten.

Op 19 oktober 1937 nam het toenmalige College van Burgemeester en Wethouders het besluit om in de persoon van drs. van Hommerich een ambtenaar te benoemen „belast met het beheer en de inventarisatie van het oudere deel van het archief van deze gemeente”. Wat destijds het College van Burgemeester en Wethouders voor ogen zweefde, herinner ik mij als oud lid van dit College niet meer. Het meest waarschijnlijke is, dat men orde wilde brengen in het oud archief in verband met het feit dat in het nieuw te bouwen stadhuis een aan alle eisen voldoende archiefruimte was voorzien. Het heeft er alle schijn van, dat aanvankelijk de taak nog als tijdelijk beschouwd werd. De aanstelling geschiedde voorlopig op arbeidscontract telkens voor de duur van één maand. Klaarblijkelijk kreeg men al spoedig meer inzicht

in de problemen en werd de arbeidsovereenkomst op 1 juni 1938 van maandelijks omgezet in een jaarlijkse.

Burgemeester en Wethouders waren wel enigszins vooruit gelopen op de goedkeuring van de raad. In de vergadering van 17 november 1937 werd een voorstel aangenomen om in de ambtenarenverordening een groep op te nemen „Archivaris f 1440,—. De funktie werd nog niet hoog ingeschat. In dezelfde vergadering werd ook een nieuwe bezoldigingsregeling voor de politie aangenomen, waarbij de jaarwedde van een agent 2e klas werd bepaald op f 1400,— tot f 1800,—. Op een opmerking van de heer Kramer, dat hij het salaris te laag vond voor iemand, die „wetenschapswerk verricht en heusch niet van aangename aard” antwoordde de voorzitter: „Wat het salaris van den archivaris betreft voelen ook Burgemeester en Wethouders de bezwaren, welke daaraan vast zitten. Men moest echter in het oog houden, dat aan deze aanstelling voor de gemeente eenig risico is verbonden. De keuze uit personen, welke voor eene dergelijke benoeming in aanmerking komen, is niet heel groot. Spreker wil dus voorlopig eens een afwachtende houding aannemen. Blijkt later, dat betrokkene aan alle eischen voldoet, dan zal de zaak opnieuw in den Raad komen. Gezien den precairen financiëleen toestand dezer gemeente en gelet op het feit, dat de benoemde voor het oogenblik voldaan is, geeft hij in overweging voor als nog eens aan te zien, hoe deze aangelegenheid zich verder ontwikkelt. Burgemeester en Wethouders staan niet op het standpunt, dat een salaris van f 1440,— voor een wetenschappelijk ambtenaar voldoende zou zijn. Men moet thans echter rekening houden met de omstandigheden”.

Burgemeester en Wethouders hebben ondertussen wel gevoel gekregen voor de onderwaardering van de funktie van archivaris. Op 13 juli 1938 wendden zij zich met een schrijven tot Gedeputeerde Staten met de vraag of het al dan niet bezwaar ontmoet om de archiefambtenaar (Van Hommerich) in plaats van diens voorlopige tewerkstelling op arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht een aanstelling in tijdelijke dienst te verlenen. Gedeputeerde Staten vragen in deze kwestie het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken, (H. van Boeyen). Deze bericht dat hij overwegend bezwaar heeft. Hij acht tewerkstelling op arbeidscontract tot het tijdstip dat de tegenwoordige beheerder (P. Peters) de gemeentedienst zal hebben verlaten in het belang van de gemeente. De bemoeienis van de regering ging derhalve in die tijd toch wel zeer ver. We leven in het tijdperk Colijn, waarbij de lagere bestuursorganen sterk bevoegd werden.

Ondertussen was de waardering en waardeschatting van het werk van onze archivaris snel gewijzigd. Op 10 november 1942 tijdens de bezetting, besluit Burgemeester van Grunsven, waarnemende de taak van de gemeenteraad, drs. Van Hommerich in vaste dienst te benoemen met terugwerkende kracht tot 16 januari 1940. Tevens werd hij vanaf die

datum aangesteld als conservator van het gemeentelijk oudheidkundig museum ter opvolging van de 7 januari 1940 op ruim 74-jarige leeftijd overleden Piet Peters. Aan de destijds door de Minister gestelde voorwaarde was derhalve voldaan. Op die datum kreeg de gemeente Heerlen zijn eerste gemeente-archivaris in vaste dienst tevens belast met het beheer van de oudheidkundige collecties. Over het schoolmuseum wordt verder niet meer gesproken. Op dat ogenblik was het al voor iedereen duidelijk, dat de keuze een schot in de roos geweest was.

Bij de opgravingen van de in juni 1940 ontdekte thermen kwam zijn archeologische speurzin tot volle ontplooiing. Van zijn historische kennis en inzicht had hij al doen blijken door zijn eerste publicatie in 1937 over de „Corporatieve staatsvorm in het hertogdom Limburg en de landen van Overmaas tijdens de late Middeleeuwen”. Bij zijn aanstelling als archivaris in oktober 1937 werd Van Hommerich evenals Peters ondergebracht in het z.g. administratiegebouw, een complex gelegen tussen de Geleenstraat en de Uilegats. Dit complex werd in 1911 gebouwd voor rekening van de familie Savelberg uit Parijs met de bedoeling het te exploiteren als appartementswoningen. Toen er door de snelle uitgroei van Heerlen gebrek aan ruimte kwam op het stadhuis werd dit gebouw door de gemeente aangekocht om er een aantal diensten te huisvesten. Zo is Publieke Werken diverse jaren gehuisvest geweest in de aan de Geleenstraat gelegen vleugel, thans Gewestelijk Arbeidsbureau. Hoe onze jonge archivaris daar gehuisvest was komt het beste naar voren in zijn eigen met een tikkeltje ironie gegeven beschrijving, opgenomen in zijn eerste aan de Burgemeester en Wethouders uitgebrachte jaarverslag over het jaar 1938.

„In afwachting van het nieuw te bouwen stadhuis werden door Uw College twee ruime vertrekken, behorende tot het administratiegebouw, aangewezen tot berging der archieven. Tevens konden beide kamers tot het werkvertrek van den archivaris en tot het consulteren der archieven door bezoekers worden bestemd. De ongelijke grootte der vertrekken maakte n.l. deze schikking mogelijk; in de grootste kamer werden de archiefrekken opgesteld en een werktafel geplaatst, terwijl het kleinere vertrek, door zijschotten van het eerste gescheiden, tot studie-ruimte voor derden werd ingericht. Tot het bergen der archiefstukken werden voorloopig zes stalen rekken van de firma Lips aangeschaft. Een groote eikenhouten sorteertafel met dubbele legplank maakte een tweede voornaam bestanddeel uit van het nieuwe meubilair. Twee onbektelede stoelen werden gekocht; twee bektelede stoelen gaf de Directeur van Publieke Werken welwillend in bruikleen. Overigens werden meerdere kleinere, tot archiefwerkzaamheden behorende, noodzakelijke voorwerpen aangeschaft. Daar de lokalen op de tweede verdieping naar de Noordzijde gelegen zijn, is de kans zoowel op muizen- als vochtgevaar gering; een meer dan voldoende centrale verwarming zorgt voor een goede temperatuur in den winter. De bergingsrekken zijn zoodanig geplaatst, dat de zon en de verwarmingsbuizen

zoo weinig mogelijk toegang hebben, zoodat het gevaar voor droogte ondervangen is. Drie ruime vensters verschaffen voldoende licht en lucht. Bij het in gebruik nemen bevonden de lokalen zich in een goeden staat van onderhoud. De plankenvloer werd in den aanvang van December 1937 met linoleum belegd”.

Uit ditzelfde jaarverslag blijkt met welke ijver en werklust Van Hommerich aan het werk toog. Het oud archief was niet altijd met de nodige zorg en eerbied beheerd. „De vijanden van het papier, vocht en muizen, hadden hun sporen achtergelaten”. Door de goede zorg van Peters was gezorgd, dat dit archief althans vochtvrij opgeborgen werd; van een brandveilige onderbrenging was nog geen sprake. Bij de bouw van het nieuwe stadhuis zou ook hierin worden voorzien.

In zijn éénmansbedrijf nam Van Hommerich zelf de ordening en het herstel ter hand van de aan zijn zorg toevertrouwde bescheiden. Na een inzicht verkregen te hebben in het geheel, werd de ordening en beschrijving aangepakt van het archief uit de Franse Tijd. Een periode uit de geschiedenis van Heerlen, die tot op de dag van vandaag altijd nog de bijzondere belangstelling van onze archivaris heeft behouden. Deze enkele facetten, zij zouden met meerdere aangevuld kunnen worden, geven een beeld hoe men in die dagen nog stond tegenover archivistisch werk. De lokale en regionale geschiedenis was iets voor enkele mensen met een hobby, een beetje „welfremd” levend in een voorbij verleden. Het was interessant als er eens iets uit opgespit werd of gepubliceerd uit vroeger eeuwen. Voor de meesten was alleen het heden de volle aandacht waard. Als een „Leitmotiv” vindt men in de hele loopbaan van Van Hommerich terug het accentueren van de betekenis van Heerlen vanaf het Romeinse Coriovallum tot het Heerlen als centrum van de Mijnstreek. Hierin ligt ook zijn betekenis en verdienste als archivaris en als directeur van het Gemeentelijk Oudheidkundig Museum, zoals sinds 1970 de officiële omschrijving van zijn functie luidt.

Over de ligging van het Coriovallum van de Peutinger kaart bestaat sindsdien dan ook geen enkele twijfel meer. De ligging op het kruispunt van wegen dat nu Heerlen heet is nu algemeen aanvaard. De mijlpaal op het Raadhuisplein, opgericht op initiatief van Van Hommerich, accentueert het hart van het oude Coriovallum. De betekenis van deze Romeinse vestiging wordt door Dr W. A. van Es in „De Romeinen in Nederland” duidelijk naar voren gebracht. Maar ook in de internationale literatuur heeft het Romeinse Heerlen zijn plaats en erkenning gekregen. Wie deze ontwikkeling van nabij gevolgd heeft, weet dat door zijn publikaties, zijn voordrachten in binnen- en buitenland, zijn voortdurend zoeken naar contacten in de wetenschappelijke wereld Van Hommerich de architect is van dit „imago”. Het is echter niet zo, dat zijn belangstelling eenzijdig gericht is op deze belangrijke periode uit de geschiedenis van Heerlen. In tegendeel, de Karolingse

tijd, de vroege Middeleeuwen, de Franse tijd, de ontplooiing van Heerlen als centrum van de mijnstreek, om maar enkele facetten te noemen, hebben zijn even grote, niet nalatende belangstelling gehad. Dat dit werk bij anderen weerklank gevonden heeft in de studiekering „Het Land van Herle”, bij de jongere generatie en op regionaal en landelijk niveau, zal dan ook bij niemand verwondering wekken.

Zoals dit ook het geval is bij meerdere andere culturele activiteiten leeft dit grote werk te weinig in de bestuurlijke kringen. Het toegankelijk maken van de Heerlense monumenten door ze een waardig onderkomen te verschaffen in een „thermenmuseum”, een behoorlijke archiefruimte met bibliotheek en studieruimte, behoort altijd nog tot de vurige wensen.

Het laatste jaarverslag over 1973 laat wel zien dat de gemeentelijke oudheidkundige dienst geen éénmanszaak meer is; toch is de bezetting nog sober en de behuizing pover. Ook nu nog komen we ze tegen de afdankers van het verdwenen oude stadhuis die daar 50 jaar geleden in gebruik waren. Dit alles echter onderstreept nog eens zeer nadrukkelijk hoe hij met beperkte middelen een dienst heeft weten op te bouwen en een museum in te richten waaraan te allen tijde zijn naam verbonden zal blijven. In het heden zal door zijn enthousiast werken het verleden blijven leven.

In De Maasgouw, no. 2 van 1942, komt een korte notitie voor van de juridisch student L. J. M. Corten over „De Odyssee van het Heerlens archief”. De verwachting was toen gewettigd, dat het archief een blijvend onderkomen gevonden had in de speciaal daarvoor ingerichte ruimten van het nieuwe stadhuis. Maar ook hieruit werd het archief weer verdreven, evenals de in het stadhuis ondergebrachte historische verzamelingen. De archiefruimten werden bestemd tot maquettenkelder. De gehele oudheidkundige dienst verhuisde naar de niet gebruikte ruimten van de Stadsschouwburg. Dat deze ruimten niet of nauwelijks aan de te stellen eisen voldoen, valt iedere bezoeker terstond op.

Moge de jeugdige opvolger van Van Hommerich, drs J. T. J. Jamar, er in slagen de vurige wens van Van Hommerich te voltooien „de thermen weer vrij te leggen in een gebouw met een waardige en verantwoorde ruimte voor de oudheidkundige verzamelingen, het waardevol oud archief en de rijke historische bibliotheek”.

Ir. C. RAEDTS

Het archiefwezen van Heerlen in het verleden

Onderstaand artikel is het „1e stuk” van het verslag 1943-1947 van de Gemeentelijke Oudheidkundige Dienst, indertijd nog geheten Dienst van het Archief en Museum.

Wegens de er in vervatte gegevens en beschouwingen wordt het - zij het enigszins ingekort en aangepast - in dit nummer van „Het Land van Herle” opgenomen.

Het is niet de bedoeling geweest het artikel tot op de dag van heden bij te werken. Het schrijven van de geschiedenis van het archiefwezen van Heerlen na 1947 zou een nuttig vervolg op dit „1e stuk” zijn.

De redactie

Belangrijkheid der archieven

Overtuigd van het belang van de archieven voor de geschiedschrijving en om een objectieve bron van kennis ter beschikking te stellen, heeft de Nederlandse wetgever in 1918 besloten tot afkondiging van de Archiefwet (staatsblad 378), waarvan de betekenis in de Memorie van Toelichting als volgt wordt gemotiveerd: „. . . Het belang eener goede regeling van de rijksarchieven werd reeds gedurende langen tijd algemeen erkend; de archieven van de plaatselijke besturen evenwel worden menigmaal nog beheerd op eene wijze, geenszins geëvenredigd aan hunne beteekenis. Want deze archieven ook hebben bijkans altijd groote waarde voor de kennis van rechten van overheid en particulieren en dikwijls vindt men er bovendien nog belangrijk materiaal voor de bestudeering van algemene en plaatselijke geschiedenis, voor de kennis van maatschappelijke toestanden in vroeger tijdperken, voor het goed begrip van menig onderwerp op het gebied van kunst- en rechtsgeschiedenis”.

Indien wij deze regeringsbeoordeling toepassen op het Heerlense archiefbezit, mogen wij met voldoening vaststellen, dat, hoewel vele stukken van hun bijbehorende registers, liassen, dossiers en charterverzamelingen zijn afgedwaald, het resterend gedeelte studiemateriaal levert over de opnemng van Heerlen via het oude Brabant (Brussel) in het huidige Nederlandse staatsverband. Er is gestreden om het bezit van deze streek tussen de Rijnlandse en Brabantse adel en steden, wat Heerlen tot fort in het geheel van de Ahr-Hochstadense, daarna van de Brabantse verdedigingslinie heeft gemaakt (13e-14e eeuw) en het

verlenen of uitbreiden van zijn Vrijheidscharter heeft bevorderd.¹⁾). Behalve over de oorsprong en de ontwikkelingsgang naar het huidige Nederlands karakter en over de rechtsverhoudingen tussen de middeleeuwse overheden en de toenmalige ingezetenen, bevatten de aanwezige bescheiden gegevens over het vestingplan en het stratenbeloop van het bestaande centrum en ontvouwen zij de redenen van de grootte alsmede van de langgerekte uitgestrektheid van het huidige gemeente-oppervlak. Hier dienen wij terug te gaan tot de funktionering van het feodaal systeem, waarvan de sociografische keerzijde gespreide bewoning over het hoofdbankterritoir was; bestaande ruïnes van kastelen met bijbehorende economiegebouwen liggen nog over het oude Land van Herle her en der verspreid. Het vergeven van heerlijke rechten, waaruit nieuwen bestuurskernen zoals Hoensbroek, Schaesberg en Brunssum-Amsterrade ontstonden, verbrokkelde bovendien de eeuwenoude oppervlakte van een gebied, waarin Heerlen als centraal punt gelegen was. De grillige grenslijn dezer gemeente gaat dan ook ver in het verleden terug. En dat over het plaatsn van de grenspalen wel eens geschillen zijn gerezen, bewijzen de dossiers.

De sociaal-economische structuur in het verleden van onze stad was in hoofdzaak van landbouwkundige aard met als juridisch kader de leenrechtelijke verhouding „grondheer/kasteelbewoner” en „leenman/leider van het agrarisch bedrijf”. Oude kopieën van Heerlense leengoederen, aangevuld met gepubliceerde bescheiden, geven een indrukwekkende lijst van geslachten van adellijke herkomst en van families, wier levensvreugde in deze bron van bestaan gelegen was. Voorzag de ene partij in beider levensbehoeften, de andere was gehouden beider leven in tijden van onveiligheid, roof of oorlog met kracht van wapenen in bescherming te nemen. Heerlen heeft inderdaad de hoogkonjunktuur van een goed funktionerend landbouwbestaan gekend in naar verhouding even sterke mate als later het industrieel aspekt overheerste. De heretogelijke ontvangers en die van de Keurkeulse Mankamer hebben hiervan registers van inkomsten aangelegd, die overtuigend de omvangrijkheid van deze bron van inkomsten aantonen. Vanaf het derde kwart der 19e eeuw worden in de raadsnotulen met bijbehorende korrespondentie de besprekingen ingeleid, die Heerlen tot een mijnbouwcentrum van de eerste rang zouden omvormen. De geschiedkundige waarde van deze bescheiden staat zonder meer buiten twijfel.

Talrijk zijn de gegevens, die de katernen „beleydinghe” bevatten over de oude plaatselijke benamingen van huizen, wegen, stegen en buurten. Dit geldt ook voor de belastingregisters uit de Franse bezettingstijd, opgemaakt volgens de toen bestaande wijk-indelingen van Heerlen met aangrenzende gemeenten. Ook voor de studie van de plaatselijke filologie en het stabiele beeld van de bevolkingsaanwas, eigen aan het landbouwbestaan, is het alleszins verantwoord zorgvuldige bewaring te beklemtonen.²⁾.

Vergeten wij ook niet het belangrijk prerogatief van het schepenkollege, bestaande in de deelname aan de zittingen van het statenkollege van de Landen van Overmaas. Dit orgaan trad in overleg met

de hertog of diens hoge kommissarissen over aangelegenheden van konstitutionele aard, zoals de inauguratie van de landsheer, van bestuurlijk karakter, zoals de handhaving, interpretering of wijziging van het gewoonterecht, van territoriaal aspekt zoals het zelfbestemmingsrecht van eigen bodem, van financieel gewicht, zoals het stemmen van beden in verband met oorlogs-, economische- of (in de 16e eeuw) godsdienst-politiek van het centraal gezag. De weerslag van deze bestuurshandelingen beperkte zich hoofdzakelijk tot ingekomen stukken in de vorm van konvokatiebrieven en mededelingen van het omgeslagen belastingbedrag. Uit Heerlens oude rekeningboeken blijkt, dat deze taak een niet geringe is geweest en dat op het fort herhaaldelijk dergelijke deliberatiën zijn gehouden.

De kerkelijke zijde van Heerlens verleden, tijdens de middeleeuwen en de daarop volgende eeuwen ten nauwste verbonden met het burgerlijk bestuur, blijkt wel zó ingrijpend het openbaar plaatselijk leven te hebben beheerst, dat terzijdestelling van deze dokumenten zou gelijk staan met eenzijdig verzamelen en ter-raadpleging-overleggen van het dokumentatiemateriaal. Het historisch rekonstruktiebeeld zou hierdoor immers wezenlijk geschaad worden. Ik denk hier aan het gemeenschappelijk onderhoud van het oude kerkgebouw met de lasten (corveeën), die de bewoners hiervoor moesten presteren, aan het onderhoud van de banksklok in de grote (thans kerk-)toren, eigendom van het openbaar gezag, aan de vergaderingen in de kerk en de bestuurlijke afkondigingen, die 's zondags van de kansel aan het volk werden gedaan en aan de openbare aanplakking op de kerkdeur, aan de schuilgelegenheden, die in tijden van oorlog boven het plafond van de kerk waren aangebracht en waarmee het schepenkollege rechtstreeks bemoeiingen had, aan het onderhoud van geestelijkheid en kerkhof. Over al deze zaken treft men originele stukken of fotokopieën in het archief aan.

Ook de algemene geschiedenis heeft in Heerlens archief haar sporen achtergelaten. Gelegen in de buurt van de geboortestreek van Karel de Grote en bij zijn palts Aken, herkreeg Heerlen zijn verloren belangrijkheid, die het tijdens vier eeuwen Romeinse bezetting als strategisch wegenkruispunt had verworven; het groeide nu uit tot een economische eenheid, de grondslag voor krachtige feodale verhoudingen, hetgeen dan ook de verheffing tot de „Heerlijkheid Herle” veroorzaakte. Grenzend aan de Reimse proosdij-bezittingen van Meerssen-Klimmen maar zelf onder gezag van een Rijnlands gravengeslacht werd het in de Brabantse handelspolitiek „naar de Rijn” betrokken, veranderde herhaaldelijk van heer om tenslotte, einde 14e eeuw, definitief in een personele unie met Brabant verenigd te worden. Heerlen zag de 80-jarige oorlog aan zijn grensgebied, - het Gulpenerland door Willem van Oranje als eerste operatie-basis van de gevechtshandelingen verzoeken - beginnen, waarna een eindeloze rij van regimentenonderdelen van diverse landstrekken het fort belegerden of passeerden. Heerlen was nu eens Spaans, dan weer Hollands, tot de definitieve beslissing in het jaar 1661, toen het krachtens de bepalingen van het verdelingstractaat

der Chambre-mi-partie tot Generaliteitsland werd gedegradeerd. Ongeveer tien jaar later vielen de Franse troepen met hun Zonnekoning aan het hoofd deze streken binnen en bleven vijf jaar, als bevrijders begroet, in Heerlen. Ruim honderd jaar later kwamen zij als revolutiebenden terug en hielden Heerlen twintig jaar bezet, tot 1814. Nauwelijks enigermate gewend in het Verenigd Koninkrijk, sloot Heerlen zich in 1830 met geheel Zuid-Limburg bij de Belgische opstand aan, om ten slotte in 1839 bij het gehalveerde Nederland te worden gevoegd. Tot 1866 moest Heerlen met de andere Limburgse gemeenten manschappen leveren ingevolge zijn lidmaatschap van de Duitse Bond en slechts vier en zeventig jaar daarna, op 10 mei 1940, trok de Duitse troepenmacht door ons gebied, waarna een bezettingstijd van vier jaar en vier maanden volgde. Heerlen werd door de geallieerde legermacht op 17 september 1944 bevrijd.

De archieven dragen behalve naar hun inhoud zowel in totaal als in geschrift alle kenmerken van deze steeds wisselende gezagsdraging. Zijn de geschriften nopens het Heerlener land tijdens de vroege middeleeuwen in het Latijn gesteld en vertonen zij het lettertype der keizerlijke kanselarij, sinds de Brabantse tijd is de voertaal afwisselend laat-middeleeuws Nederlands en oud-Frans, geschreven in gotisch minuscuul, nu eens in evenwijdig-verticale tracteringen, dan weer in slordig liggende letters en rijk aan afkortingen. Een voorbeeld van een zodanig geschrift vindt men in de benoemingsakte van Goiswijn van Ailsdorp tot schout van Heerlen, anno 1405. Een rekeningenboek, lopende over de jaren 1588-1594, vermeldt een massa feiten en namen van buitenlandse legeraanvoerders, waaruit een levendige voorstelling kan worden verkregen van de vesting Herle temidden van de strijd om de hegemonie over de Nederlanden.³⁾

Al met al lijkt ons de regeringsbeoordeling uit 1918 betreffende het nut van het bewaren van archieven alleszins van toepassing op ons oude gemeentegebied, zijn bestuurderen en bewoners, zijn standenorganisatie, als zodanig ook gerepresenteerd in de banksvergaderingen, zijn katholieke gemeenschapszin en militaire paraatheid, zijn goede gebruiken en vermaken, zijn voornaamheid en sierlijke terminologie in de bestuursstukken, zijn waardige deliberatiën over het wel en wee van de adel, der landbouwers en der neringdrijvenden.

Heeft men dan vóór 1918 de noodzakelijkheid van het bewaren der archieven tot nut van de geschiedvorsing niet ingezien? Zeer zeker wel. Reeds in 1829 werden bij ministeriële beschikking van 4 augustus nr. 137 A de beheerders van plaatselijke archieven gemachtigd toegang te verlenen aan bij hen bekende en vertrouwde personen, die in het algemeen belang geschiedkundige nasporingen wensten te doen. De instelling van een afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het Departement van Onderwijs in 1875, met de Maastrichtenaar jhr. mr. Victor de Stuers aan het hoofd, betekende voor het archiefwezen een kentering van het grootste belang.

Ook ten aanzien van het deskundig beheer van archieven schreef de regering regels voor, die de vrucht waren van jaren tasten en onder-

zoeken in binnen- en buitenland. Zowel Frankrijk als Duitsland leverden op dit gebied pionierswerk. Frankrijk had de benedictijn Mabillon, die de grondbeginselen voor een verantwoorde kritische bestudering van oorkonden vastlegde en waaruit de thans nog bestaande Ecole des Chartes te Parijs is voortgekomen, Duitsland is hier vertegenwoordigd door Bresslau, die een knap en lijvig boekdeel uitgaaf onder de titel „Die Urkundenlehre”. Merkwaaardig genoeg hebben Nederlandse geleerden zich op het einde van de vorige eeuw een internationale naam verworven door hun uitgave van de bekende „Handleiding voor het ordenen, beschrijven en inventariseren van archieven”, waarin voor het eerst de „grondwet” voor iedere archiefbewerking overeenkomstig het beginsel van „le respect des fonds” wordt verdedigd, om daarna toepassing te vinden in de diverse Europese landen.

Omvang

Staat het derhalve vast, dat onze historische bescheiden in het algemeen met de nodige zorg behandeld moeten worden, een interessante vraag is, hoe deze dokumenten ons plaatselijk zijn overgeleverd en met name welke waardering de voormalige magistratuur der „Hoofdbank en Vrijheid” ervoor gehad heeft. Wij stellen ons voor na te gaan, welke archieven Heerlen had en voorts in hoeverre er regelingen getroffen waren ten aanzien van konservering, inventarisering en toegankelijkheid. De vraag of Heerlen archieven bezat, behoeft na het voorafgaande geen twijfel meer op te wekken: het heeft nog wel dik in de papieren gezeten. Zulks kan blijken uit schriftelijke verklaringen, afgegeven door competente autoriteiten. In het jaar 1891 kwalificeerde de rijksarchivaris in Limburg de rechterlijke registers, afkomstig van onze hoofdschepenenbank als een „uitgebreide collectie”. Deze beslaat dan ook niet minder dan 18 strekkende meter archief.

Een gelijkkluidend oordeel had zich de Administration Municipale du canton de Heerlen in het jaar 1799 over het omvangrijk bezit van haar bestuursstukken gevormd, toen deze aan het Tribunal Civil berichtte: „. . . et comme ce n'est pas une petite opération que d'inventariser une foule de papiers que celle de la dite Greffe qu'un ou deux personnes ne sont pas en état de faire dans un mois de temp”, waarmee gezegd is, dat alleen reeds het rechterlijk gedeelte uit een massa dokumenten bestond, waarvan het niet mogelijk bleek binnen enkele dagen - zoals verzocht was - een inventaris te maken.

Niet anders stond het met het administratief gedeelte. De inventarissen, die hiervan waren aangelegd, bleken een zo talrijke opsomming van bescheiden te bevatten, dat de maire van Heerlen, de kanttekening maakte: „. . . les inventaires m'ont été remis qui n'ont point été vérifié, entendu la grande masse de papiers”.

En met reden. Uitgebreide bestuursbemoeiing van een publiekrechtelijk orgaan veronderstellen immers uitgebreide archiefkollekties. Uit de samenstelling van het schepenkollege kunnen wij veilig de competenties en derhalve de soorten van archief distilleren. Heerlen werd be-

stuurd door twee „geconstitueerde corpsen”, te weten: de Justitie, bestaande uit de schout met zeven schepenen en anderzijds de Burge-meesters, geassisteerd door de voornaamste grondbezitters, in een zodanige verhouding, dat de schout het hoofd van beide organen was. De leden der schepenbank bezaten de kriminele, civiele en gracieuze rechtspraak en waren belast met de algemene administratie en de uitvoering van de wetten. Tot hun archievenbezit behoorden de dingrollen, bevattende de kriminele gedingen over de jaren 1682-1796 in 12 delen en 17 portefeuilles. De doodvonnissen werden voltrokken aan de galg, die op de Hooghees opgesteld stond. In het jaar 1778 wordt gemeld dat „deze plaats met menigte galgen en raderen vervuld is”. Er werden van 1773 tot 1774 37 bokkerijders opgeknoopt. De civiele gedingen bevatten de processtukken en uitspraken over de jaren 1596-1796, in 37 delen en 62 portefeuilles. De gracieuze of vrijwillige rechtspraak omvatte vooreerst boedeldaken d.w.z. alle zaken van beheer en verantwoording van goed van weduwen, wezen en insolventen. Daarnaast stond het geloofwaardig-maken van burgerlijke rechtshandelingen zoals akten van transport, erfdeling, overdracht en het bezwaren van onroerende goederen met hypotheek en rente. Van deze handelingen legde de secretaris geschreven akten aan, die aan de geïnteresseerden tegen vergoeding van leges werden uitgereikt. In registers, ook wel protocollen genoemd, hield hij kopie, om later afschriften aan belangstellenden te kunnen afgeven. Dit archieffonds beslaat 31 delen en 11 portefeuilles over de jaren 1678-1795.

Behalve dit rechterlijk gedeelte van de schepenbank vroeg de eigenlijke bestuurlijke taak de aandacht voor het uitvoeren van de bepalingen van de costuymen van Herle, het vaststellen van de keuren (= boeten), het toezicht op werken van openbaar karakter zoals het onderhoud van de vesting, van wegen en bruggen, het verkopen van gemeentegronden, het handhaven van orde en veiligheid. Voorts controleerde het schepenbestuur de boeken van de kollekteurs (ontvangers) en de registers van kerk- en armbestuur (recht van supervisie). De aanstelling van het bankpersoneel waaronder de secretaris, de chirurgijn, de schoolmeester, de gerechts- en veldboden, de klepperman, de rotmeesters en de koerier geschiedde eveneens bij besluit van de schepenen, die ook toezagen op de uitoefening van hun taak. De schoolmeester, tevens koster, luidde het „negen-uren” (‘s zomers „tien-uren”); zulks ter oriëntering voor reizigers en voor degenen, die dan nog niet thuis waren, omdat de poorten en de slagbomen op de grote toegangswegen aan het Dodenlager, de Schram en de Bek gesloten werden. Tevens moest hij het uurwerk op de toren stellen. De klepperman fungeerde als nachtelijke politie. De veldboden bewaakten het veld en zagen toe, dat er niet gestolen werd en het vee niet op verboden terreinen graasde. De rotmeesters waren politiemannen, die aan het hoofd stonden van een rot of wijk. Zij moesten onder meer de besluiten van de magistraat over de openbare veiligheid en orde bekend maken, ieder zijn belastingbijdrage meedelen en deze innen. Heerlen was nog tijdens de 18e eeuw

in de volgende wijken verdeeld: 1. de Dorpsrotte; 2. de Veemarktsrotte (Wilhelminaplein en naaste omgeving); 3. de Weegscheysrotte (kruispunt Valkenburgerweg-Geleenstraat-Geerstraat-Kruisstraat); 4. de rotte van Welten; 5. de rotte van Vroschenbroek en Bensenrade; 6. de rotte van Caumer en Ackerstraat (= Heerlerbaan); 7. de rotte van Soureth, Beytel en Kerkraede; 8. de rotte van Voerendaal; 9. de rotte van Cunraede; 10. de rotte van Winthagen, Colmont en Ransdael; 11. de rotte van Ubagsberg, Mingersborn, Drintelen, Eyserheide en Huls; 12. de Roebroeker rott (nabij de Heksenberg); 13. de rotte van Heerlerheyde, Hoensbroek en Amstenrade; 14. de rotte van Nieuwenhagen en Schaesbergh.

Over dit kilometerslange en brede gebied heeft het schepenbestuur tot het jaar 1815 zijn bevoegdheden en zorgen uitgestrekt.

Verlies

Verschillende oorzaken hebben tot gevolg gehad, dat hele brokstukken uit de schepenkomp en later uit de griffiekasten zijn verdwenen of naar elders verhuisd. Daar is vooreerst een plakkaat van 24 september 1647 inzake het overbrengen van de hoofdschepenbanksarchieven in het Land van Valkenburg naar Maastricht. Wie van de plaatselijke sekretarissen durfde te weigeren, verging het als Gerard Odekercken, secretaris van Klimmen, die in oktober van genoemd jaar door een gewapende eskorte werd bezocht en tegelijk beroofd van al zijn koeien „als hebbende niet opgevolgd het aan hem gezonden bevel op de protokollen, registers, charters en andere stukken, de bank en den lande van Valkenburg betreffende, naar Maastricht over te brengen”.⁴⁾

En al werd in het Partage-traktaat van 26 december 1661 onder art. VI tussen de Koning van Spanje en de Republiek der Verenigde Provinciën overeengekomen, dat „alle papieren, charters, dokumenten, registers, prothocollen en processen, die bij wegen van feiten of militaire executiën vervoert of andersints vervreemt zijn van de magistraten, rechteren en plaatsen, daertoe deselve van oudts behoort en gespecteerd hebben” te goeder trouw wederzijds zullen worden gerestitueerd, van een feitelijke restitutie is in de archieven van Heerlen, waar juist vóór 1662 zoveel hiaten zijn aan te wijzen, maar zeer weinig gebleken. In 1644 had het centrale bestuur te Brussel een voorschrift gegeven over de plaats, waar Heerlens archieven moesten geborgen worden. Het dokument is te belangrijk om er hier niet de aandacht op te vestigen. Het kan als een reglement op het bewaren van archieven beschouwd worden en er is geen voorschrift dienaangaande uit vroeger jaren betreffende Heerlen bekend.

De aanleiding tot het uitlokken van het archiefbesluit was het feit, dat de sekretaris, die tegelijk ontvanger van de belastingen was, met de archieven gemanipuleerd had. De schepenen, die verantwoordelijk waren voor het goed bewaren van de archieven, wisten niet beter te doen dan zich in een rekest tot de Souvereine Raad van Brabant te Brussel te wenden en dit kollege omstandig in te lichten over het ge-

beurde. Om in de toekomst de bescheiden veilig en vlug bij de hand te hebben, deden zij het verzoek hiervoor een zogenaamde „schepencomp of archiefkist” te mogen aanschaffen onder de hoge goedkeuring van 's Konings Raad: „... op dat sy sulcx souden mogen doen met meerdere autoriteyt, soo baeden die supplianten om behoorlijcke ordonnantie daer toe dienende”. Het Hof, gehoord het advies van de Raad en van de Advokaat-fiscaal van Brabant, heeft geordonneerd: „dat d'acten, papieren, titulen en de munimenten, de justitie en de gemeeyte der voorscreven hoofbanck raekende, sullen worden geconsigneert ende voorten blijven ende bewaert weerden bij de supplianten, in een koffer ofte komme, geslooten met drie slooten ende dat die sleutels daarvan sullen blijven respectie in handen vanden officier ende de twee outste schepenen, ordonnerende een ygelijck hem daer nae te reguleren. Gedaen in de voors. Raede den dertichsten Januarij sestienhondert vier ende veertich”.

Heerlen kreeg zodoende een eigen archiefkist, van behoorlijke afmetingen en afsluitbaar met drie sloten.

De praktijk zou evenwel harder blijken dan dit imperatief voorschrift. Het is immers daarna herhaaldelijk voorgekomen, dat bij de overheids-personen thuis of bij hun nakomelingen dokumenten werden aangetroffen, behorende tot het archievenbezit van de schepenbank. Later beschouwden zij ze als hun eigendom. Enkele gevallen ter illustrering. De eerste, die voor zover dezerzijds uit de gegevens blijkt, op de lijst van de overtreders staat, is secretaris Pelt. Het schepenbestuur heeft bij geschrift van 29 augustus 1661 van hem gevorderd Heerlens archieven terug te bezorgen, aangezien hij alle „chartres, papieren en memoralen” naar Maastricht had meegenomen, „waarmede niet alleenlijk den toeganck wordt benomen, maar oock d'ingesetenen alleenlijk sijn geïnteresseert, alswaener deselve eenigh extract van 't gheene haer bij repartitie toegevought is ende yts anders van nooden hebben, haer naer Maastricht bijden voors. secretaris moeten vervoughen”. De heer Pelt krijgt dan ook een geduchte reprimande met als slot het bericht, dat hij „in cas van refuys” aansprakelijk zal worden gesteld voor alle kosten en schade, die, zo de bescheiden niet binnen acht dagen terug bezorgd zijn, hieruit zullen voortvloeien. Het stuk is ondertekend door de schout en vijf schepenen.

We moeten ongeveer tachtig jaar verder gaan om een tweede geval van overtreding te kunnen konstateren. In de banksnotulen van 29 september 1739 leest men dan de klacht, dat de „belastingregisters”, lopende over de jaren 1698 tot 1738, bij de familie Dautzenberg waren terecht gekomen. Het ambt van gemeente-ontvanger werd enige tijd door leden van deze familie bekleed. De banksvergadering nam het besluit „... aan Hans Willem Dautzenbergh mits deesen te gelasten alle schattleijsten of registers volgens desselfs verclaeringe van den jaere 1698 tot den jaere 1707 inclusive onder hem berustende alhier ter Griffie over te brengen. Gelyck meede aen den modernen collecteur J. Dautzenberg verclaerende de volgende schattleysten seedert den jaere

1708 tot 1738 gelast wordt deselve insgelijck ter Griffie te depo-
neeren”.

Een ander gedeelte van Heerlens belastingarchief bevond zich op de pastorie. De diverse families, die hiervoor aansprakelijk werden gesteld, kregen ieder afzonderlijk een aanzegging, om de hun niet in eigendom behorende registers en bescheiden binnen drie weken ter banksgriffie terug te bezorgen zoals uit het vervolg van de aangehaalde notulen blijkt „en also verders alnoch is voorgebracht dat er verscheide oude registers souden berusten op de pastorie onder de erffgenaemen Peeter Dautzenbergh mitsgaeders de erffgenaemen Haseliers, Hokels en Boymans, is meede goet gevonden alle de voorschreven erffgenamen in particulier te laeten aenseggen deselve leysten registers en verdere documenten het collecte deeser Bancke betreffende ter Griffie over te brengen inwendigh drie weecken naer insinuatie”.

Het bleek niet gemakkelijk weer in het bezit van deze stukken te komen, want twee jaar later heeft de griffier in de notulen van de banksvergadering van 5 september 1741 opgetekend, dat er nog steeds archieven van het belastingwezen achtergehouden werden, zodat men besloot tot rechtsdwang over te gaan: „Verders noch voorgebracht sijnde dat ter laetster banksvergaderingen der gerichtshoede gelast was de oude schattregisters ofte Leyste bij de Erffgen. Peeter Dautzenbergh, Haseliers en Boymans af te haelen ende dat den selven alleene-
lijck gerelateert heeft twaelf diergelijcke leysten van de Erffgen. Hokels ontfangen te hebben, is goetgevonden de Heeren Bancktscommissarissen te authoriseeren om de gebreeckene des noots ende ten spoedighsten bij reghtsmiddelen daer toe te constringeeren”.

Een geval van toeïgenen van overheidsarchieven meen ik ook te mogen zien achter een mededeling van rijksarchivaris Flament, die in 1901 in zijn jaarverslag meldt van de heer E. Kemmerling gekregen te hebben: „18e en 19e eeuw; een bundel bescheiden afkomstig uit het archief der gemeente Heerlen”. Deze veronderstelling is aannemelijk, omdat J. M. Kemmerling, eertijds griffier van het vredegericht te Wittem, daarna vrij lange tijd maire van Heerlen en notaris aldaar is geweest.

In ernstige mate werd het archief uit elkaar gerukt door de administratieve bemoeiingen, die de Franse wetgever na de bezetting van het Land van Valkenburg in 1793 zich aanmatigde. Er bestaat een vrij uitgebreide correspondentie over het onderzoek naar de aanwezige archief-fondsen, de maatregelen om een geschreven overzicht hiervan te krijgen, het verzegelen der archiefkasten en het overbrengen der bescheiden naar Maastricht. Het nieuw ingevoerde beginsel van de scheiding der drie machten had noodlottigerwijze tot gevolg, dat de oude schepenbankarchieven, die archivistiek een organisch geheel vormen, gesplitst werden, in een administratief en een gerechtelijk gedeelte, tengevolge waarvan praktisch alle registers en stukken, betrekking hebbend op de kriminele, civiele en gracieuse rechtspraak alsmede de notariele acten en het uitgebreide archief van het Keurkeuls Leenhof, hetwelk nagenoeg vier eeuwen in Heerlen zijn kantoor had, voor

distribuering naar andere organen in aanmerking zouden komen. De verplichting om de archieven der voormalige plaatselijke gerechtshoven naar de griffie van het Tribunal Civil te Maastricht over te brengen, werd in beginsel geregeld bij de wet van de 9 Vendémiaire an IV, (1 oktober 1795), art. 33, titel 4 en bij het arrêté van de Prefect der Nedermaas van de 28 Frimaire an IV; art. 34, titel 2. Spoedig hierop lezen wij in de notulen van de schepenbanksvergaderingen, dat de oude bestuurderen gelast werden "om inwendig 4 daegen de archives deeser gemeente aen de nieuwe aangestelde magt over te brengen". Hierop kwam men expressis verbis terug tijdens de municipaliteitsvergadering van de 2 Floréal an IV (21 april 1796): de oude municipaliteit werd gedagvaard om alle archieven en dokumenten af te geven. Dezelfde reactie, die wij reeds onder het Oud Regiem bemerkten, deed zich nu ook weer voor. Eén van de afgezette schepenen had zich het gerechtelijk archief toegeëigend, althans alle bescheiden ervan in zijn huis „veilig” opgeborgen. Hij wilde van geen teruggave weten met het gevolg, dat hij militaire executie thuis gestuurd kreeg. De overbrenging van de betreffende archieven ging systematisch in zijn werk. Nadat bij besluit van de Prefect der Nedermaas van 17 Thermidor (4 augustus 1796) en 4 Fructidor an IV (21 augustus 1796) het voorschrift gegeven was, dat van de oude bankarchieven inventarissen moesten worden opgemaakt, werd een plaatselijke archiefcommissie ingesteld, bestaande uit de heren De Hennequin, commissaire du pouvoir exécutif près le canton de Rolduc en De Corneli, juge de paix bij genoemd canton (augustus 1796). Bij schrijven van 24 oktober daarop volgend berichtten deze heren het municipale bestuur, dat zij gereed gekomen waren met het opmaken van de inventaris dat wil zeggen van de justitiele bescheiden; het administratief gedeelte was reeds de 4e oktober geïnventariseerd. Een en ander blijkt tevens uit de inventarissen zelf, waarop de datum van afsluiting vermeld staat. Hun taak moest ongetwijfeld gezien worden als voorbereiding op die van de speciale commissies voor de schifting van titels en papieren. Deze immers beoogden uit de inbeslaggenomen archieven, die stukken te lichten, die uit historisch of economisch oogpunt voor de Fransen van belang konden zijn. 5).

Bij bericht van 7 september 1807 gaf de prefect richtlijnen, inhoudende de wijze, waarop het transport van deze archieven naar Maastricht moest geschieden. Kort daarna hadden twee expedities plaats: op 15 december 1807 en op 19 maart 1808. Op eerstgenoemde datum werden de stukken van de oude justitie verzonden, terwijl op 19 maart het Heerlens archief 216 pakketten betreffende oude procedures, 81 pakketten betreffende procedures, ingesteld bij het Hof van Keulen, 7 protokollen van dit Hof, 1 pakket oude registers, 9 registers van overdracht van goederen en 2 registers of protokollen-de-relief kwijt raakte. Wij zijn met deze uiteenzetting helaas nog niet aan het einde van de afbraakgeschiedenis van Heerlens archief. Ingevolge het K.B. van 9 oktober 1883 (staatsblad 141) moesten de rechterlijke archieven van

vóór de invoering der Franse wetgeving voor zover deze bij de gemeentebesturen waren achtergebleven, naar de rijksarchiefbewaarplaats in de provincie worden overgebracht. Hierover ontwikkelde zich een correspondentie tussen het gemeentebestuur en de toenmalige rijksarchivaris J. Habets, waaruit blijkt, dat Heerlen zeer ongaarne afstand wenste te doen van deze bescheiden. Aangezien de gemeente evenwel toen nog niet beschikte over een doelmatige archiefruimte en over een eigen archivaris - twee voorwaarden, die reeds bij K.B. van 8 maart 1879 (staatsblad 40), de mogelijkheid openden om de oude rechterlijke archieven in bewaring te ontvangen - moest aan genoemd K.B. gevolg worden gegeven, hetgeen in oktober en november 1891 geschiedde.

En alsof deze archieven-afstand nog niet genoeg was, volgde tenslotte in 1929 de opvoering van de hier aanwezige kerkelijke doop-, trouwen- en begraafboeken, vanaf het jaar 1588 tot 1798, waarbij de toenmalige rijksarchivaris Goossens evenwel schriftelijk toezegde te zullen medewerken aan de deponering van deze bescheiden, zodra Heerlen over een eigen brandvrije archiefbewaarplaats en over een wettelijk bevoegde archivaris zou beschikken.

Het uiteenvallen van de besproken archiefreeksen is vanzelfsprekend voor het historisch onderzoek - de uiteindelijke bedoeling van elke archiefinventarisatie - noodlottig geworden. Dit nadeel werd te scherper gevoeld, toen Heerlen en omgeving tot een belangrijk industriegebied uitgroeide. Het behoeft geen betoog, dat de belangstelling voor het verleden van deze streek bij méér personen aanwezig is dan dat zulks tegen het einde der vorige eeuw het geval was. Deze nadelige invloed geldt niet alleen voor de bronnenstudie voor Heerlen zelf, maar tevens voor het gebied, waaruit thans diverse randgemeenten ontstaan zijn. Daarom is de opmerking, die Eg. Slanghen maakt, aan de feiten getoetst. Hij zegt: „Daar het bij de Schepenen van Hoensbroek gewoonte was, dan eerst over een feit te cleren, wanneer het geval zich voordeed en het archief der bank Heerlen veelal zoek is geraakt . . .”⁶). Onze schepenbank fungeerde immers als hof van appèl voor zijn onderbanken. Dit verklaart de naam hoofdschepenbank. Talrijke bescheiden, die op het „cleren” dit is op de jurisprudentie van de geldende gewoonterechtsregelen betrekking hadden, zijn verdwenen.

Opsporing

Nu het organisch verband, dat volgens de grondregel der archivaliek in de stukken onderling aanwezig moet zijn, wil men van een „gaaf” archieffonds spreken, bij de Heerlense bescheiden in ernstige mate ontbreekt, volgt hieruit, dat de opsporingstaak zoals deze imperatief in de instructie voor de gemeente-archivaris is voorgeschreven, in dit geval een bijzonder belangrijk onderdeel der werkzaamheden vormt. Hoe wil men tot de definitieve vaststelling van een inventaris komen, als vaststaat, dat vele stukken afgedwaald zijn! Eerst zullen pogingen aangewend dienen te worden, om hetzij de originalia hetzij de afschriften of kopieën ervan in bezit te krijgen. Men behoort zich te oriënteren in

de gewestelijke ontwikkeling van organen en personen, die in bestuursrelatie met Heerlen hebben gestaan, teneinde de archiefdepots of afstammelingen te raadplegen, die mogelijk in het bezit zijn of geraakt zijn van voor Heerlens historie belangrijk materiaal. Het is bijvoorbeeld een bekend feit, dat in enige buitenlandse archiefdepots met succes onderzoekingen kunnen plaats hebben. Hiervan komen in het bijzonder Düsseldorf en Brussel in aanmerking; de eerstgenoemde stad herbergt archieven uit de tijd, dat Heerlen leenrechtelijk gedeeltelijk in Keuls bezit was, terwijl het overheidsgezag gedurende de periode, die voorafging aan de Keulse bezitsvorming, door het Rijnlands gravengeslacht van Ahr-Hochstade werd uitgeoefend. Brussel wordt vanaf het jaar 1244 van belang, het stichtingsjaar van de vesting Herle onder Brabantse goedkeuring.

Bewaring

Over de materiële verzorging zijn de berichten zeer spaarzaam, voor zover zulks de 18-de en 19-de eeuw betreft. Vast staat, dat de charters en andere stukken van gewicht in de archiefkist beruusten, een wijze van opberging, die, hoewel voor de raadpleging niet praktisch, uit een oogpunt van vocht- en brandgevaar alsmede ter bescherming van het geheim karakter zal kunnen hebben voldaan. Uit de notulen van de bankvergadering van 7 mei 1757 vernemen wij, dat er een nieuwe archiefkast is aangeschaft. De tekst luidt: „Raakende 't versoeck van d'Heer Advocaat Lamberts om te hebben vergoedinge van eene kast tot bewaaringe der dokumenten van de Griffie, soo heeft deese vergaaderinge goetgevonden van aan den selven desselfs versoeck toe te staan, mits dat de selve kast anders niet en sal dienen dan voor een combe, toebehoorende aan de Banck”.

Wat de officiële plaats van de archiefkist betreft: deze zal ongetwijfeld binnen het fort in de gevangentoren geweest zijn. Dit is ook de zienswijze van rijksarchivaris Flament (jaarverslag 1917, pag. 3). Een grote ruimte had men hiervoor niet nodig; men drukte zijn archievenbezit nog niet in een zeker aantal strekkende meter uit. In het jaar 1740 bevond zich de Heerlense archiefkist in het huis „De Kroon”, gelegen aan de Emmastraat. De notulen der banksvergadering van 13 september van genoemd jaar bevatten enige aantekeningen over het transport van de „bankscompt” naar de sacristie der St. Pancratiuskerk onder de volgende bewoordingen: „Verders voorgebrocht zijnde het point van den Bancktscompt alnoch staende in het Huys de Croon, alhier tot Heerle, waer op gedelibereert is goetgevonden ende verstaen, dat den voors. Bancktscompt uyt het Huys de Croon sal worden getransporteert naer de Gerfkaemere in de kercke van Heerle ten eynde om door de Borgemeesters aldaer beslooten gevoert te worden”. Naderhand is de archiefkist na enige rondzwervingen weer in de gevangentoren terecht gekomen. De sacristie bleek te vochtig voor de papieren, die „bijnae vervuylt waeren”, zodat ze van hier naar het orgel verhuisden om vervolgens geplaatst te worden in het huis van de secretaris. In het jaar

Oostzijde gevangentoren te Heerlen.

1800 was één van de thans nog bestaende cachotten in de gevangentoren ingericht tot opberging van het oude rechterlijk archief, terwijl in een kast het Keurkeuls archief stond ten kantore van het (leen) Manhuis, ter plaatse van de slagerij Pasmans aan de Emmastraat.

In het jaar 1940 volgde de onderbrenging van de archieven in de ruime betonnen archiefbewaarplaats van het nieuwe stadhuis.

Sinds aan de archiefwet 1918 uitvoering gegeven wordt, zijn de gemeentebesturen bij de uitoefening van de zorg voor hun archieven onder toezicht gesteld van gedeputeerde staten, die zich door een provinciaal inspekteur laten voorlichten. Deze inspectie heeft ertoe geleid, dat de stukken, die over drie bergplaatsen waren verdeeld, thans geplaatst zijn in de centrale archiefbewaarplaats op een wijze, die voldoet aan alle eisen, door het rijk gesteld.

Ordering

Over de ordering en inventarisatie heeft de banksvergadering in zijn zittingen van 13 september 1740, van 5 september 1741 en van 8 augustus 1742 besluiten genomen. Hieruit blijkt, dat inzage van de stukken slechts aan leden van het dagelijks bestuur voorbehouden was zoals de schepenen en bankscommissarissen. Om na opening van de archiefkist „... ten overstaen van de Heere Schoutet twee gedeputeerde Scheepenen de Bancktscommissarissen ende den Secretaris exactelijck geïnventariseert te cunnen worden alle de stucken en documenten die daer in sullen bevonden worden.⁷⁾

En ongeveer één jaar later lezen wij: „... Aengaende de inventarisatie der papieren schartrest en documenten in de Bancktscompt berustende den welcken in conformiteit der notulen op voorige Bancktsvergaederinge gehouden als nu in de Gerffcaemer is worden getransporteert is goetgevonden bij voorige resolutie te persisteren en als Scheepenen uijt den Gerechte te deputeeren Croon en Bronsraad om van voors. inventarisatie een begin te maecken voor teegens aenstaende donderdagh die weesen sal den 7 deeses maents.⁸⁾

Het resultaat van deze archiefarbeid blijkt niet uit de nog aanwezige bescheiden. Anders is het gesteld met de inventarisatie onder het Franse bewind vanaf 1793. Hiervan zijn de volgende overzichten aanwezig:

1. Inventaris van stukken betreffende het administratief archief-gedeelte, overgebracht de 5e juli 1796 aan de municipaliteit van Heerlen, beslaande 140 nummers ondertekend door De Jacobi. 5 juli 1796.
2. Twee klad-inventarissen voornamelijk inhoudende de kerkelijke doop-, trouw- en begraafregisters van Heerlen, Nieuwenhagen en van de gereformeerde religie, beslaande respectievelijk 26 en 116 nummers, opgemaakt vóór het jaar 1800.
3. Concept-inventaire des archives et papiers de l'administration municipale de la commune Heerlen, déposé au secrétariat de la mairie, beginnende met „une registre de correspondance de 19 Ther-

midor an IV", 19 oktober 1805, beslaande 126 nummers hoofdzakelijk frans archief.

4. Inventaire des archives et papiers de la mairie de Heerlen, déposé au bureau de la dite mairie, beginnende met de registers van de burgerlijke stand, 19 oktober 1805, ondertekend door J. J. Schils, maire, beslaande 160 nummers, hoofdzakelijk frans archief, uitgezonderd de nummers 1-38 (doop-, trouw- en overlijdensregisters); de nummers 39-42: vier gichtregisters 1758-1767 en nummer 132, oude notariële akten, 6 pakken.

Tijdens de periode van het Verenigd Koninkrijk werden de volgende overzichtstaten opgemaakt:

1. Inventaris der Archieven van het Bestuur der gemeente Heerlen, zoals dezelve zich bevinden op den 1en January 1819, inhoudende stukken betreffende het administratief archiefgedeelte, beslaande 180 nummers, ondertekend door de Schout Schultze en de secretaris J. W. D. Smeets, 15 januari 1819.
2. Inventaris der gemeente-archieven van Heerlen, opgemaakt ingevolge circulaire van Hunne EdelGrootAchtbare Heeren Gedeputeerde Staten der provincie Limburg van de 10 November 1829, ondertekend door J. Lintjens.

Gedurende de tijd van de Belgische opstand, waarbij Heerlen zich had aangesloten, werd een inventaris opgemaakt de 30e januari 1837, ondertekend door J. Lintjens. Na de hereniging met Nederland vinden we nog een inventaris der stukken, behorend tot het archief van deze gemeente, 1 juli 1865-14 december 1886.

In 1899 bleek de papiertoename een zodanige omvang op de secretarie te hebben gekregen, dat ordening en schifting van de stukken noodzakelijk was. Merkwaardig is hierbij, dat voor het eerst zich de behoefte deed gevoelen aan een deskundige met andere woorden, dat de secretarie zich in deze materie niet kompetent achtte. Wij lichten uit de tekst van de notulen van de gemeenteraad van 19 juni 1899 de volgende passage:

„Nu deelt de voorzitter nog mede, dat het archief dezer gemeente nog altijd in ongeregelden toestand verkeert, dat de Secretarie wel gaarne zou beginnen met opruiming en sortering der stukken, maar dat deze hiervoor wel de hulp van een deskundige zou willen inroepen, zoo de gemeente de kosten, die daaruit noodzakelijk ontstaan zullen, wil dragen. Dit voorstel wordt goedgekeurd”.

Beheer

Hiermede komen wij op het terrein van het beheer van de archieven. Onder het Oud Regiem oefende de banksvergadering de zorg uit voor de archieven, terwijl met het dagelijks beheer de griffier-secretaris was belast. Deze funktionaris moest zonder meer het vertrouwen genieten van zijn superieuren. Ook onder het Frans bewind was zulks het geval.

Tijdens een speciale zitting van de municipale administratie van het kanton Heerlen werd tot secretaris tevens bewaarder der archieven benoemd J. G. Kemmerling, op grond van de overweging: „qu'il importe beaucoup que notre Secrétariat et Archives soyent mis en sûreté en les confiant à une personne digne de notre confiance”⁹⁾.

Ook in 1899 zien wij het oud-archief nog aan de zorgen van de secretaris toevertrouwd, die toen deze taak niet alleen meer voor zijn rekening wilde nemen.

De invoering van de archiefwet 1918 heeft een einde gemaakt aan deze toestand. Ingevolge art. 15 van deze wet wordt de archivaris van een gemeente op dezelfde wijze benoemd, geschorst en ontslagen als de secretaris, omdat de wetgever de gemeente-archivaris niet meer onder, maar naast de secretaris wil stellen. De verantwoordelijkheid voor het deskundig archiefbeheer is van de schouders van de secretaris genomen en gelegd bij degene, die een vakkundige opleiding moet hebben genoten overeenkomstig de eisen in deze wet gesteld.¹⁰⁾

Ter uitvoering van deze wettelijke regeling ontving ondergetekende, mede op aandringen van mr. dr. J. B. Sens, gemeente-secretaris, met terugwerkende kracht ingaande 16 januari 1940 zijn benoeming overeenkomstig de laatste alinea van art. 15 van de archiefwet, nadat tevoren de gemeenteraad tijdens zijn zitting van 17 november 1937 een voorstel tot invoering van de titel van „Archivaris” had aangenomen.

Toegankelijkheid

Hoe stond het met de toegankelijkheid der archieven? In het voorafgaande is reeds in den brede gesproken over de „Bankscomp”, waarop drie verschillende sloten waren aangebracht. Het vermoeden ligt voor de hand, dat zulks het nemen van inzage van stukken niet vergemakkelijkte, wat door de praktijk overigens wordt bewezen. In het jaar 1759 verzochten de heren Van Brien en namens mevrouw De Lonneaux en Franssen namens jonkvrouw De Bourtscheydt om zowel de oude als de nieuwe stukken inzake de belastingaangifte te mogen raadplegen, teneinde na te kunnen gaan in hoever sommige landerijen aangeslagen mochten worden. Het verzoek werd wel ingewilligd, maar de inzage moest geschieden ten overstaan van de schout, commissarissen en secretaris. De banksvergadering had er zelfs zijn gevoelen over uitgesproken in de volgende termen: „D'Heer Van Brien voor de Mevrouw De Lonneux, D'Heer Franssen voor Mad. De Bourtscheydt versoecken lieber acces in cas noodig tot de bancktscommie en archive tot de oude en nieuwe cohieren, item tot de Bancktslimitten, mitsgaeders tot alle de resolutie, eenige relatie hebbende tot het aenbreng der landerijen op den taxt op der gemeente Bancktslasten, word het versoeck toe gestaen in presentie van d'Heeren Schout commissarissen en secretaris salvis juribus te effectueeren”¹¹⁾.

Tijdens de Franse bezettingsjaren is het geven van inzage in de oude gerechtelijke archieven op de municipale vergadering van het kanton Heerlen ter sprake gekomen.¹²⁾

Omdat dit archieffonds nog niet naar het Tribunal Civil was overgebracht, besloot de vergadering afschriften te doen geven van de stukken, die door de burger Raven opgevraagd waren onder de mededeling, dat van deze handeling aan het Tribunal Civil te Maastricht bericht zal worden gedaan.

Op dit punt heeft zich vooral in de 20e eeuw een kentering voltrokken, want gedurende de 19e eeuw was van algemene openbaarheid en toegankelijkheid van de archieven, vooral wat de eerste helft van die eeuw betreft, geen sprake.

Prof. mr. J. Oppenheim zegt, dat zelfs aan ernstige onderzoekers onder het Oud Regiem de inzage der stukken werd belet.¹³⁾ Bij ministeriële beschikking van 4 augustus 1829 (nr. 137 A) kwam hierin in zoverre wijziging, dat toegang tot de archieven kon worden verleend door de beheerders van rijks-, provinciale- en plaatselijke archieven aan bij hen bekende en vertrouwde personen, die in het algemeen belang geschiedkundige nasporingen wensten te doen.

Voor het doen drukken van archivalia was de toestemming van de toezienende autoriteiten vereist.

Ook deze beide laatste restricties heeft men momenteel losgelaten. Wie de Archiefwet openslaat, leest onder art. 1, dat de archieven in het algemeen zonder meer openbaar zijn en een ieder bevoegd is die stukken kosteloos te raadplegen, behoudens gestelde beperkingen. De mogelijkheid van het uitlenen van in een archiefbewaarplaats berustende stukken naar elders wordt hierdoor mede op ruime basis geplaatst. De aanwezigheid van een leestafel of aparte leesruimte voor het publiek is dientengevolge een vereiste geworden. Bij ministeriële machtiging is Heerlens archief in dit wetenschappelijk ruilverkeer opgenomen.

Ons onderzoek naar de vraag, hoe de plaatselijke archieven ons zijn overgeleverd en in hoever bij de overheid belangstelling voor hun goede bewaring bestond, is hiermede beëindigd. De formulering van onze konklusie gaat niet te ver, wanneer wij met voldoening mogen konstateren, dat de zorg voor deze oude bescheiden zich bij voortduring op grond van authentiek bewijsmateriaal laat aantonen. Een ieder, die er zich van bewust is, dat de overheidsarchieven de neerslag zijn van het gevoerde bestuursbeleid, zal het weten te waarderen, dat deze dokumenten, die het algemeen belang betreffen, bewaard zijn gebleven, omdat zij de continuïteit weergeven van de behartiging van het bonum commune van een gemeenschap - of die nu heerlijkheid, vrijheid, kanton of gemeente genoemd wordt.

L. VAN HOMMERICH

NOTEN:

1. L. van Hommerich: „De corporatiefrechterlijke structuur der vrijheid en hoofdbank Heerlen”. Publications LXXV (1939) blz. 25-65.
2. P. Ovenhage S.J.: „Heerlens plaatselijke ligging in verband met het verkeer”. Mijnnummer 1939/1949 blz. 33-39.
3. L. van Hommerich: „Een belangrijke aanwinst voor het oud-archief der gemeente Heerlen”. Mijnnummer 1939/1940 blz. 23-25.
4. E. Slanghen: „Een blik op Valkenburg en andere landen van Overmaas 1621-1663”. Publications XV (1878) blz. 475.
5. H. Hardenberg: „Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement der Nedermaas 1794-1814”, 1946, blz. CI.
6. Eg. Slanghen: „Het markgraafschap Hoensbroeck”, 1859, blz. 34.
7. Notulen banksvergadering 13 september 1740 (gemeentearchief Heerlen).
8. Notulen banksvergadering 5 september 1741 (gemeentearchief Heerlen).
9. Séance de l'administration municipale du seize pluviôse an sept (4 februari 1799) (gemeentearchief Heerlen).
10. Brieven van gedeputeerde staten van Limburg aan burgemeester en wethouders van Heerlen van 22 december 1939 (gemeentearchief Heerlen, volgnummer 1447) en van de rijksarchivaris in Limburg aan de burgemeester van Heerlen van 6 april 1943 (gemeentearchief Heerlen volgnummer 1446).
11. Notulen banksvergadering 23 oktober 1759 (gemeentearchief Heerlen).
12. Seance de l'administration municipale du 22 germinal an sept (11 april 1799) (gemeentearchief Heerlen).
13. J. Oppenheim: „Nederlandsch Administratief Recht”, 1919 blz. 104.

HET OUDE VOERENDAAL

in het Land van Herle

*bewerking van een voordracht, gehouden op 29 maart 1960
te Voerendaal op de jaarvergadering van het Benelimcon-
vent (archivarissen uit Belgisch en Nederlands Limburg)*

Er bestaan van die historische kleinodiën, van die kostbare verborgen schatten uit ons eigen regionaal verleden, die men met de speurzijn, waarmee archivarissen behept dienen te zijn, moet opsporen, moet opdelen om zijn schitterende facetten aan het daglicht te brengen. Tot deze ongemeen interessante sieraden behoort ongetwijfeld het aloude Voerendaal: een kroon aan onze algemene-, kerkelijke en streekgeschiedenis! Voerendaal bezit namelijk merktekens van het imperiale Rome, voor zover de bodem hiervan beschavingsrelicten bewaard houdt. Het pontificale Rome liet zijn sporen achter in de persoon van paus Leo IX, die op 10 augustus 1049 ter plaatse het nieuwe kerkje inwijdde. Tenslotte houdt de kerkpatroon Sint Laurentius de herinnering levendig aan het gemartyriseerde Rome. Titels die om hun algemeenheid en uniciteit deze parochie een eigen plaats geven onder de steden en dorpen in de Nederlanden.

Voerendaal en het imperiale Rome

Er zijn plaatsen genoeg aan te wijzen in het voormalige Neder-Germanië, die de sporen dragen van de langdurige Romeinse infiltreringsperiode uit de vier eerste eeuwen onzer jaartelling. Dit kan en mag dan ook niet de reden zijn waarom Voerendaal voor deze periode van zijn geschiedkundig verleden onze aandacht zou mogen vragen. Het merkwaardige is hier evenwel, dat, nadat het toen ongetwijfeld het keizerlijk machtsvertoon heeft beleefd op en langs de grote heirbaan, die nu nog deze gemeente doorsnijdt, datzelfde Voerendaal ongeveer duizend jaar later door een andere eveneens Romeinse gezagsdrager, nu van de hoogste kerkelijke rangorde, is betreden: ongeveer 49 vóór Chr. en 1049 na Chr. – tóen wapengekletter van een modern uitgerust leger, in 1049 hernieuwing van geestelijk leven. Maar beide imperatoren bringers van blijvende cultuurwaarden: de eerste in het natuurlijke, de tweede in het bovennatuurlijke vlak, waarvan beider oorsprong en herkomst teruggaat tot hetzelfde cultuurbrengende Rome: een trait d'union, dat Voerendaal met Rome verbindt en dat mij veroorlooft, al is het dan maar uitermate summier, aan Romeins Voerendaal niet ongemerkt voorbij te gaan.

De triomfale reis, die Tiberius in het jaar 6 van onze jaartelling door onze streken maakte, blijft uniek in de geschiedenis van het tegenwoordige Zuid-Limburg. Niet, omdat een lid van de keizerlijke familie uit het veraf gelegen Rome zijn weg nam over Bavai-Tongeren-Coriovallum-Jülich naar Keulen. Reeds ongeveer een halve eeuw tevoren had de grondlegger van het Romeinse imperium Gaius Julius Caesar onze gewesten te vuur en te zwaard doorkruist. En daarna was keizer Augustus (27 v. Chr. – 14 n. Chr.) herhaaldelijk aan het Rijnfront geweest, vergezeld van zijn oudste en jongste stiefzoon n.l. Tiberius en Drusus. Dat de reis van Tiberius een triomfaal karakter droeg, was te danken aan het feit, dat Augustus hem kort tevoren met bepaalde bestuursbevoegdheden had bekleed, die hem tot mederegent maakten en tot de aangewezen troonopvolger. Hiermede was een einde gekomen aan de spanning om de aanwijzing van de toekomstige topfiguur van het wereldrijk. Octavianus, een familielid van Julius Caesar, die in 27 v. Chr. door de Romeinse senaat zich met de titel Augustus bekleed zag, was 65 jaar oud, toen hij zéér tegen zijn zin Tiberius op 44-jarige leeftijd in deze hoogste bestuursfunctie benoemde. In het jaar 9 v. Chr. had de keizer zijn jongste stiefzoon Drusus verloren ten gevolge van een ongelukkige val van zijn paard, de energieke, veel belovende officier, tevens mede-organisator en grondlegger van het Rijnfront, de keuze van zijn hart om het imperium na zijn dood te besturen.

Ook de kleinzons Gaius en Lucius Caesar waren gestorven, terwijl de kinderen van Drusus nog te jong waren om voor deze successie in aanmerking te komen. Tiberius, die zich door deze jarenlange miskennis achteruitgesteld voelde, veerde krachtig op bij het keren van zijn levenskansen. Hij had er geen genoegen mee genomen, toen de keizer hem als bewijs voor de door hem behaalde successen in Germanië in het jaar 8 v. Chr. een triomf te Rome liet vieren. Daarom had hij zich uit de residentiestad teruggetrokken als vrijwillig balling op het eiland Rhodos, waar hij tot het jaar 2 heeft geleefd. Maar nu verscheen hij voor de wereld als het rechtmatige toekomstige staatshoofd.

De namen van twee mannen zullen aan het leven van Christus verbonden blijven: Augustus, onder wiens bestuur Christus werd geboren en Tiberius (14-17), onder wie Hij gekruisigd werd. Zowel het joodse volk in Palestina als onze voorouders in Belgica – zoals deze landstreek toen genoemd werd – hadden het tegen de superieure krijgskunde van Rome moeten afleggen: van oost naar west strekte zich de nog steeds toenemende macht van het keizerlijke Rome uit. Ten tijde van Christus' geboorte leidde Augustus persoonlijk de offensieve politiek langs de Nederrijn met het oog op de blijvende verovering van Germanië tot aan de Elbe. Waarschijnlijk was Drusus reeds in het jaar 9 v. Chr. in de buurt van Maagdenburg tot deze rivier doorgedrongen. De uitvalsbases lagen evenwel aan de Rijn en in dit verband moeten we dan ook de hernieuwde komst van Tiberius naar Keulen zien.

Waarom ons deze kroonprinselijke reis zo bijzonder interesseert? Om méér dan één reden, waarvan evenwel de voornaamste is, dat met zekerheid vaststaat, dat de reisroute van Noord-Frankrijk uit liep over Bavai en Tongeren naar Heerlen om vervolgens linea recta langs Jülich in Keulen te eindigen. Het geeft ons een kijk op het bestaan van een door de Romeinen verbeterd of uitgebreid wegennet in deze streken; op de hoge importantie van het gebied tussen Maas en Rijn als achterland van de Rijnfrontlinie en in verband hiermede het ontstaan of de bevordering van bewoonde kernen; op de vorm van bestuur, waaronder onze voorouders ten tijde van Christus' geboorte leefden. Tenslotte vormt Tiberius' reis een geschikte achtergrond om de algemene politieke situatie na te gaan, waarin onze voorouders toen leefden en om op verkenningstocht uit te trekken naar de mensen, die hier woonden en de passieve toeschouwers zijn geweest van deze keizerlijke stoet, de exponent van de bezettende macht, naar de bestaande bewoningskernen in het zuiden en de maatschappelijke omstandigheden, waaronder men in deze schokkende en diepingrijpende overgangstijd naar de consolidering van het nieuwe vreemde gezag leefde.

De geschiedschrijver en particulier secretaris van Tiberius, bekend onder de naam van Velleius Paterculus, heeft de wereld een ooggetuigenverslag nagelaten, dat, hoe subjektief ook, indrukwekkend is om zijn feitelijke inhoud. Na zijn adoptie door de keizer, hetgeen op 26 of 27 juni van het jaar 4 te Rome geschiedde, haastte Tiberius zich naar de Rijn te vertrekken. Hij kon nu voor het eerst in zijn leven zelfstandig optreden. Trots als een echt lid van het geslacht Claudii, eerzuchtig en jaloers op het succes van anderen en met name van zijn overleden jongste broer Drusus, beoogde hij diens werk voort te zetten, te voltooien en zo mogelijk in de ogen van de keizer in de schaduw te stellen. De geschiedschrijvers zijn het erover eens, dat Tiberius zich als een knap organisator, een zorgzaam bestuurder en een voortreffelijk generaal heeft ontplooid, maar dat hij later als keizer – hij was toen reeds 55 jaar – geen succes is geworden.

In deze psychologische gesteldheid aanvaardde Tiberius zijn lange reis naar de uithoeken van het imperium, gebruik makend van het Gallicse wegennet, dat in het jaar 12 v. Chr. was voltooid onder de deskundige leiding van de geograaf en veldheer Marcus Vipsanius Agrippa, vriend en studiemakker van Augustus, later zijn schoonzoon door huwelijk met de keizerlijke dochter Julia.¹⁾

Het staat vast, dat Tiberius de door Drusus gestichte oorlogshaven Boulogne heeft bezocht, hoogstwaarschijnlijk om zich ter plaatse van de toestand van de vloot te overtuigen en de mogelijkheid te bekijken voor een expeditie over zee naar het noorden van Germanië met ondersteuning van schepen. Het bewijs voor de aanwezigheid van Tiberius te Boulogne wordt ons aan de hand gedaan door een inscriptiesteen, die te Aizanoi in Phrygië (Klein-Azië) is ontdekt. Die stad had aan Tiberius een felicitatie-adres gezonden bij gelegenheid van

zijn adoptie voor de troonsopvolging, waarop hij een dankbetuiging zond vanuit Boulogne. Het antwoordschrijven is te Aizanoi op een steen gebeiteld en op die wijze voor ons bewaard gebleven.

Na dit inspectiebezoek zette Tiberius zijn reis voort over de grote, meest noordelijke baan in de richting van Bavai – Tongeren – Maastricht – Voerendaal – Heerlen, naar het schijnt bejubeld door de burgerbevolking, die in hem haar toekomstige keizer begroette. Mogen we zijn secretaris geloven, dan is de climax van deze „Blijde Inkomste”-reis door Gallië en Belgica bereikt, toen Tiberius zich in zijn nieuwe glorie voor het eerst aan zijn soldaten te Keulen vertoonde. „Het schouwspel”, zo zegt Paterculus, „waarvan ik ooggetuige ben geweest, lijkt me niet meer verenigbaar met dat van een sterfelijk mens . . . , het enthousiasme en de huldebetogingen kregen het karakter van de bejubeling van een bovenaards wezen . . .”. Hierin proeft men de keizercultus, die ontaardt in verafgoding en waarmee de in 1716 te Bavai teruggevonden tekst op een inscriptiesteen, slaande op de goddelijke persoon van Tiberius, in verband kan worden gebracht. Jammer genoeg vernemen we geen nadere bijzonderheden over de samenstelling van deze „cortège triumphale”, waarvan toen onze voorouders de ooggetuigen zullen zijn geweest. We kunnen er evenwel gerust op zijn, dat Velleius, die tevens het verantwoordelijk hoofd der ruitery-afdeling was, ervoor heeft zorg gedragen, dat het voor de bewoners langs deze meest noordelijke „via Appia” een machtsvertoon moest zijn van verblindend en verpletterend karakter. Het is op zich zelf reeds merkwaardig, hoe de tijdgenoten van rond het begin onzer jaartelling zich beijverd hebben om deze zegetocht voor het nageslacht vast te leggen.

Deze „Blijde Inkomste” heeft voor de duur van méér dan 4 eeuwen haar sporen ook in Voerendaal achtergelaten. Voor wie met het oog van de archeoloog wil zien, herkent die sporen tot op de huidige dag. Voerendaal is Romeins gemerkt in zijn wegen-beloop. Nog steeds is één van zijn hoofdadere de Kunraderweg in de richting van Walem. Tal van publikaties, o.a. die van de heer H. Hardenberg²⁾, behandelen deze materie. De kolonisatie-politiek heeft in Voerendaal-Ubachsberg ook enige bewoningpunten gemarkeerd, waaruit in latere tijden bewoningsbuurten zijn ontstaan. Ook het landbouwbestaan moet onder Romeins provinciaal bestuur geïntensiveerd zijn. Hier vestigden zich de legioennairs, die met pensioen gingen en landbouwgrond van staatswege toegewezen kregen. Afzetmogelijkheden voor de produkten lagen vlak bij, te Heerlen-Coriovallum, waar aan het kruispunt van twee militair-vitale hoofdwegen de produkten verhandeld konden worden ten behoeve van de talrijke garnizoensplaatsen langs en achter de Rijnlinie, sinds 48 n. Chr. de rijksgrens.

En tenslotte heeft Voerendaal op ruime schaal de exploitatie van de Kunrader steen gekend. In de Romeinse thermen te Heerlen is hoofdzakelijk Kunrader steen als bouwmetaal verwerkt.³⁾

Een andere belangrijke reis was de komst van de Romeinse opperherder Leo IX, de bringer van Sint Laurentius als plaatselijke patroonheilige. Leo IX (1049-1054) is een man van uitzonderlijke kwaliteiten geweest, de wegbereider voor het pontificaat van Gregorius VII. Kardinaal de Jong schetst zijn pontificaat in het tweede deel van zijn Handboek der Kerkgeschiedenis.⁴⁾ Samengevat zegt hij, dat paus Leo het pausschap weer in aanzien heeft hersteld. Ofschoon een vriend van de keizer, regeerde hij onafhankelijk van hem.

Hij reisde West-Europa door om ter plaatse de nodige maatregelen te treffen. Reeds in de vasten van 1049 hield hij in Lateranen een synode, waar strenge bepalingen tegen simonie en concubinaat genomen en verschillende simonistisch aangestelde bisschoppen afgezet werden. Soortgelijke beslissingen nam hij op de concilies te Reims en Mainz.

Het was iets nieuws, dat de paus zelf preekte voor het volk, buiten Rome en Italië synoden presideerde en persoonlijk bisschoppen visiteerde. Van heinde en ver kwamen de mensen om hem te zien.

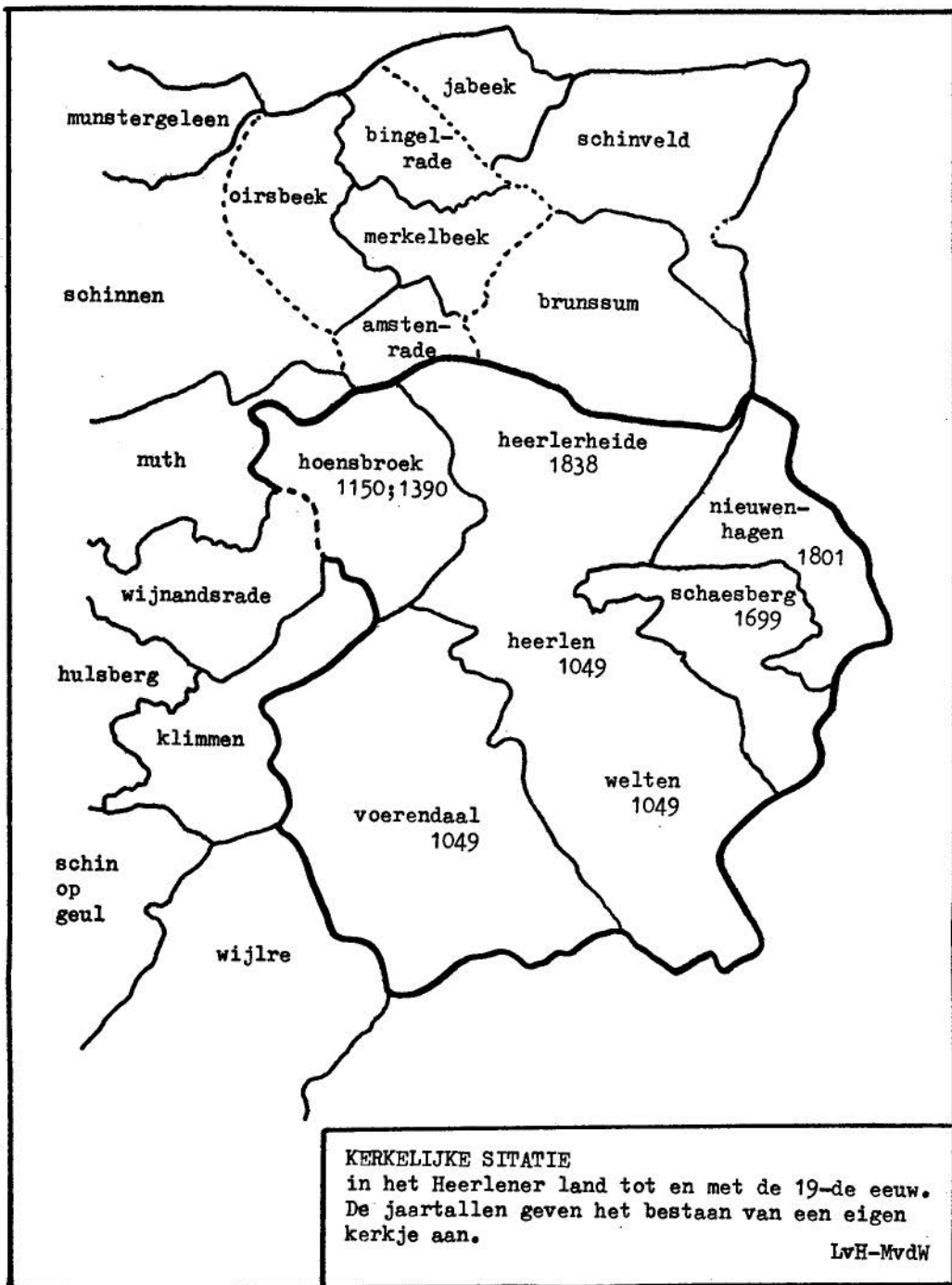
Anno 1950 verscheen te Strasbourg een omvangrijke studie onder de titel: „Saint Léon IX, le Pape alsacien”. Het boek is een hulde uit de wetenschappelijke kringen van het volk van de Elzas, waaruit deze paus voortkwam, aan zijn persoon, mede ter herinnering aan het 9de eeuwfeest, dat anno 1949 tal van kerken en kapellen in de Elzas en Lotharingen – gelijk met Voerendaal, zonder dat men het van elkaar wist – gevierd hebben in verband met hun consacrerings anno 1049.

Een negental auteurs, ieder naar zijn eigen specialiteit, beschrijven Leo IX: zijn afkomst en familie; zijn persoon en karakter; zijn reizen door de Elzas en Lotharingen; Leo IX als dichter en musicus; zijn inspanningen voor een nieuwe Bonifaciusbiografie; de na zijn dood ontstane Leo IX-cultus en tenslotte zijn graf in de St. Pieter-basiliek te Rome. Uit de lezing van het boekwerk kan men zich een betrouwbaar beeld vormen van de persoon van Leo IX: streng, beginselvast, vroom en met een gezond gevoelig hart.⁵⁾

Om enig zicht te krijgen op de reis van Leo IX naar deze streken, moeten zijn activiteiten binnen de geografisch-politieke constellatie van die tijd geplaatst worden. Als bestuurlijke eenheid behoorde Voerendaal tot Heerlen. De oorkonde uit 1065, waarin Udo aan de collegiale kerk van de H. Gengulphus, gelegen in zijn bisschopsstad Toul, schenkingen vermeldt, bezigt woordelijk de term „*de nostro proprio alodium quod dicitur Herle, in episcopatu Leodiensi et in latere matris ecclesiae Furentele, quod ex eodem alodio est . . .*”; m.a.w. de kerk van Voerendaal behoort tot hetzelfde allodium Heerlen, dat aan de kerk van Toul wordt geschonken.

Dat het grondheerlijk begrip „Heerlen” in die dagen een zeer uitgestrekt gebied omvatte, mogen we afleiden uit de latere afscheidingen en uit de gepubliceerde lijsten van leengoederen.

In 1049 omvatte Heerlen nog de huidige gemeenten Voerendaal, Heerlen, Schaesberg, Hoensbroek en Nieuwenhagen (zie kaart I).

KAART I

Deze grote hap van oostelijk Zuid-Limburg behoorde in de jaren, dat Voerendaals' kerk werd gewijd, hoogstwaarschijnlijk tot de Maasgouw. Met zijn gebied van Nieuwenhagen raakte Heerlen het historisch grensscheidende Wormdal, in de Romeinse tijd reeds de administratieve grens tussen het Keulse en Tongerse provinciale bestuur, later ook de kerkelijk-administratieve scheiding tussen de bisdommen Keulen en Tongeren-Luik. Tengevolge van het verdrag van Meerssen, 870-873, was dit gedeelte van Lotharingen in twee helften verdeeld. Een archeologische bevestiging publiceerde C. Koenen in de Bonner Jahrbücher van 1895, waarin hij op grond van gedane bodemvondsten argumenteert, de zogenaamde „Grenswehr” terug gevonden te hebben die de Maasgouw dwars door midden deelde met als onderdeel de Wormlinie.

Binnen de Maasgouw vormde Heerlen hoogstwaarschijnlijk een eigen mark. Hierop wijzen o.m. de beekgrenzen, waarvan de Zevensprong, de Reters- en de Geleenbeek de westgrens vormden, terwijl de Strijdhagerbeek dit gebied in het oosten op natuurlijke wijze afsloot. Deze visie ontleen ik aan P. Peters, eertijds Heerlens museumconservator (1922-1940).⁶⁾

Het maatschappelijk-politieke leven onzer Maasgouwers speelde zich intussen af binnen de bufferstaat Lotharingen, ongeveer begrensd door Schelde en Rijn, waarbinnen als verkeersslagaders de langgerekte Maas en Mozelvallei. Noord-Frankrijk was zodoende met Luik en ons Zuid-Limburg verbonden (zie kaart II). Hierover geeft ons F. Rousseau in zijn rijkelijk gedocumenteerd geschrift over „La Meuse et le pays mosan” 1930, een zeer verhelderend inzicht.⁷⁾

Dat hieruit ook een maatschappelijk-culturele beïnvloeding ontstond, ligt voor de hand en is overigens van groot gewicht in de praktijk van de bezitsspreiding, die over en weer tussen Neder- en Opper-Lotharingen plaats had. Zo behoorde het voormalige Karolingische koningsgoed Meerssen, dat aan het gebied van Heerlen grensde, aan de abdij St. Rémy te Reims. In oorsprong ging dit bezit weer terug op koningin Gerberga, stammoeder van de familie van Udo, de heer van het allodium Herle. Zijn vader en oom bezaten anno 1033 o.m. Limburg a.d. Vesdre.⁸⁾

Het allodium Grusenthis in de buurt van Sint Truiden ruilde Udo, anno 1064, tegen bezittingen in de nabijheid van Toul.⁹⁾ Voorts zien we het allodium van Herle in het bezit van de bisschop van Toul. De bisschop van Verdun bezat het Karolingisch domein Jupille; die van Metz de Luikse abdijen Hastière, Waulsort en Sint Truiden. Gelegen tussen het latere Frankrijk en Duitsland heeft menige adellijke familiecoalitie zich ertoe geleend om het bezit ervan in handen te spelen enerzijds van het Franse en anderzijds van het Duitse koningshuis. De Lotharingse adel werd zodoende gevormd in de school van list, eigenbaat, onevenwichtigheid en vooral opstandigheid. Als immers het centrale gezag in een land niet op hechte grondslag staat, wankelen de lagere deelhebbers aan dat gezag. Nu eens koninkrijk, dan weer herzogdom, nu eens onder Frans bestuur, dan weer – na 925 definitief –

DEUTSCHLAND

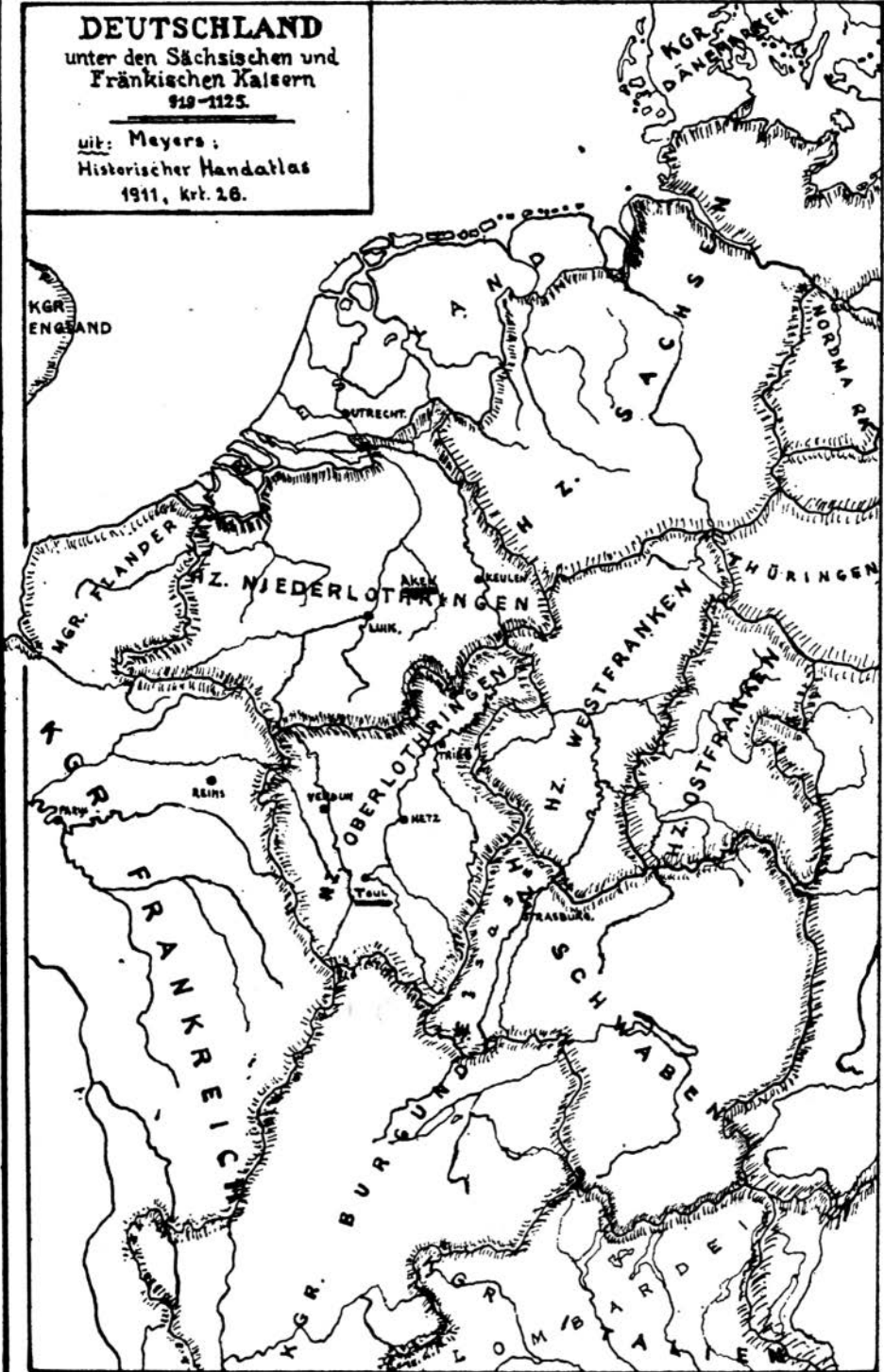
unter den Sächsischen und
Fränkischen Kaisern

919-1125.

mit: Meyers:

Historischer Handatlas

1911, Krt. 26.

met Duitsland verenigd, werd dit gemis aan eigen staatkundige levenskracht nog geaccentueerd door de herhaalde splitsing van ons vroeg-middeleeuws vaderland in een „Neder-“ en „Opper-Lotharingen“. Ik illustreer slechts met de vermelding van een voor ons bekende figuur: Swentibold. Koning gezalfd te Worms, 25 mei 895, was het zijn taak dit grensgebied voor de Duitse koning te behouden. Nauwelijks vijf jaar later stierf hij op het slagveld, nadat tegen zijn bestuursbeleid van Franse zijde en met krachtige medewerking van Reinier Langhals, hertog van Hesbanië en Henegouwen, met succes was geïntrigeerd. Met de toepassing van de splitsingspolitiek op deze in zich zelf toch al reeds zwakke territoriale opzet beoogde de Duitse koning de machts-toename van de adellijke Lotharingse geslachten van meet af aan te breken. Hiermede treffen wij het wezenlijke element van de komst van de paus naar Aken, voorzover juist de oplossing van een gezagsconflict tussen de Duitser en één van Lotharings dapperste zonen een samenkomst met de paus te Aken noodzakelijk maakte. Blijkens het gepubliceerde itinerarium van deze paus was hij op 27 juli 1049 ter conferentie in onze naburige Duitse kroningsstad.

Hoe lagen toen de machtsverhoudingen in onze streken?

Bij het uitsterven van het Opper-Lotharings hertoghuis kreeg Koenraad II van Duitsland ernstige moeilijkheden in dit grensgebied. Odo van Champagne beoogde het Duitse gezag, óók met wapengeweld, aan te tasten, zodat de voorziening in de behoefte aan een krachtige regent een eerste vereiste werd en wel op zeer korte termijn. Koenraad besloot – wellicht zeer tegen zijn zin – Gozelo I, die reeds hertog van Neder-Lotharingen was, tevens met dezelfde bestuursbevoegdheden te bekleden in Opper-Lotharingen. Gozelo heeft zich uitstekend van zijn taak gekwet: Odo van Champagne, die er zich reeds op beroemd had, dat hij het kerstfeest in Aken zou vieren, werd in datzelfde jaar 1037 door Gozelo verslagen.

Men kan zich voorstellen, welk een diepe indruk deze overwinning op de Lotharingse adel maakte en hoe zeer het gezag van Gozelo steeg. De geschiedschrijvers zijn het er dan ook over eens, dat bij een meer langdurig bestuur hij een man van betekenis zou zijn geworden voor de politieke eenmaking van de beide Lotharingen.

Het ligt evenzeer voor de hand, dat zijn oudste zoon, bekend als „*Godfried met de Baard*“, die zijn vader reeds had bijgestaan in het bestuur van Opper-Lotharingen en die een zeer bekwaam en dapper krijgsman was, niet alleen in de rechten van zijn vader zou moeten treden, maar ook, geheel in de lijn der politieke stroming, de afhankelijke hertogsfunctie zou moeten wijzigen in de koningswaardigheid, waarbij de kroon nu niet door een buitenlandse, vreemde vorst zoals Swentibold er een was geweest, zou worden gedragen, maar door een zoon van het fiere Ardenese geslacht.

Het hertogschap over de beide Lotharingen was hem reeds beloofd door de keizer.

Het begin van het gezagsconflict tussen Godfried en de keizer lag bij

de dood van zijn vader: 19 april 1044. Hendrik III, die zich niet gebonden achtte door beloften, vanwege zijn keizerlijke vader gedaan, splitste Lotharingen opnieuw en weigerde Godfried met Neder-Lotharingen te belenen. Deze tactiek van „verdeel en heers” riep een zeer krachtige weerstand op in onze streken. Godfried vormde een coalitie met Boudewijn van Vlaanderen en Dirk van Holland. Zijn gevangenhouding van juli 1045 tot mei 1046 bleek niet het gehoopte resultaat te boeken. Een straf-expeditie tegen Holland in 1046 mocht vooralsnog niet baten. Het belette niet, dat de keizerlijke palts te Nijmegen en de kathedraal van Verdun in vlammen opgingen. „Ce fut une épouvantable tourmente... toutes les forces féodales s'unirent contre l'Eglise” zegt De Moreau.¹⁰)

De Kerk was m.a.w. eveneens het mikpunt geworden van de rebellie der Godfried-coalitie. Steunde de keizerlijke politiek niet in belangrijke mate op de medewerking der bisschoppen tegen de wereldlijke groten? En had het hoogste kerkelijk gezag niet juist in die jaren er alle belang bij, dat het Lotharingse bestuursapparaat op vredige wijze zijn taak zou uitoefenen?

Wij staan dan immers midden in de renaissance van het godsdienstig leven waaraan het ontstaan van een groot aantal plattelandsparochies te danken is; na de verwoestingsperiode der Noormannen en het verstrijken van het jaar 1000 zonder dat de wereld was vergaan! Hendrik III vond in zijn neef paus Leo IX, afkomstig uit Egisheim (Zuid-Elzas), een medewerker om orde en rust in onze gewesten te herstellen. Dat het conflict in alle scherpte door Godfried werd volgehouden, blijkt uit het excommunicatiebesluit van de paus, hetgeen Leo tegen hem op een synode te Mainz uitvaardigde.

Aken zou einde juli 1049 de onderwerping van Godfried zien, waarheen paus en keizer waren gereisd om de onwillige hertog tot gehoorzaamheid te dwingen. Het in die stad bereikte resultaat was belangrijk genoeg voor het Imperium en het Sacerdotium om zich hierheen te verplaatsen.

Voerendaal heeft hiervan geprofiteerd, in zoverre dat de paus na afloop der succesvolle besprekingen, ongetwijfeld op verzoek van de kanselier der Kerk, zich welwillend een 15 km. in noordwestelijke richting heeft willen begeven ten einde hier de kerkwijding te verichten, derhalve begin augustus 1049.

Kanselier der Kerk was in die dagen Udo of Otto, één der zonen van Ricuinus, graaf van Charpeigne, een gebied in Opper-Lotharingen, gelegen ten zuiden van Metz. De diverse geschiedbronnen zijn het er over eens, dat onze Udo, de latere bisschop van Toul, van Opperlotharingse afkomst is. Onze onderzoekingen kunnen dit gegeven in zover nader toelichten, dat Udo tot de Karolingische koningsfamilie behoort. Zijn stammoeder was koningin Gerberga (zie bijlage).

Maar er was nog méér. De vader van paus Leo IX moet tot een bevriende relatie hebben behoord van de vader van Udo. Hij was graaf

van Dagsburg, een gebied, dat in de buurt lag van Charpeigne. Beiden behoorden dus tot de Opperlotharingse adel.

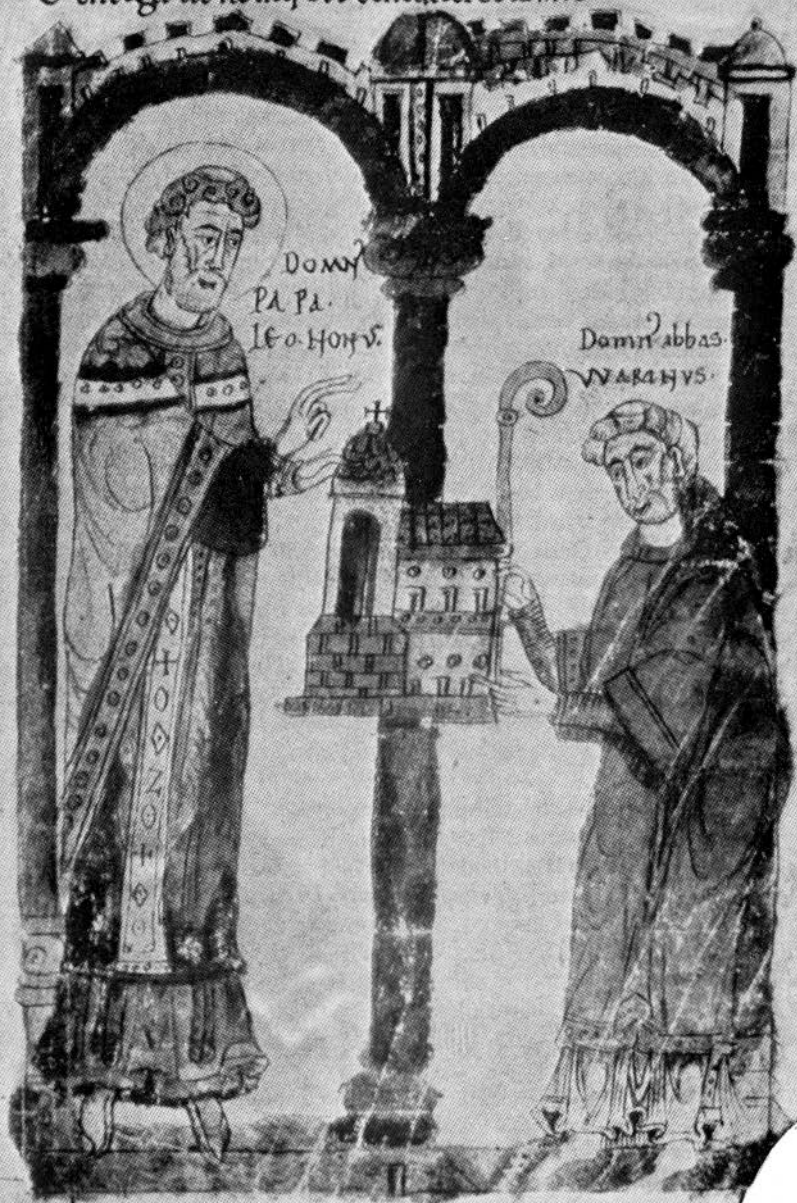
Leo IX had bovendien koninklijk bloed in zijn aderen door het huwelijk van zijn vader met Mathilde uit Schwaben, bloedverwante der Konradijnen. De in die jaren regerende Koenraad II (1024-1039) was zijn neef (oomzegger). 9 september 1026 werd *Bruno van Egisheim*, zoals Leo IX eigenlijk heet, op 24-jarige leeftijd te Trier bisschop gewijd van het onder het aartsbisdom Trier ressorterende bisdom Toul.

Onze Udo was toen 7 jaar oud. Op 10-jarige leeftijd zonden zijn ouders Udo naar de kapittelschool, die aan de kathedrale kerk van Toul verbonden was. Er ontstond een hechte vriendschapsrelatie tussen bisschop Bruno en Udo, die hen tot aan het graf zou blijven verbinden. Bovendien bestemde hun beider koninklijke afkomst naar de maatschappelijke opvatting van die tijd hen voor tot de candidatuur van hoge kerkelijke posten.¹²⁾

Toen Bruno van Egisheim-Dagsburg na de dood van paus Damasus als zijn opvolger naar Rome geroepen werd, nam hij Udo mee. Hij benoemde hem tot kanselier en bibliothecaris van de H. Stoel, zodat Udo qualitate qua de paus op zijn dienstreizen vergezelde. De betreffende tekst in „*Gallia-Christiana*”, dl. 13 (blz. 989-990) zegt in dit verband „... in omnibus itineribus est comitatus”. Wij mogen dus wel aannemen, dat Udo bij de besprekingen van einde juli 1049 te Aken aanwezig was.

Onder het pontificaat van Leo IX was een krachtig benedictijns reveil vooral in de beide Lotharingen geactiveerd, hetwelk in de kerkhistorie bekend staat als de hervormingsbeweging van Richard van St. Vanne of Verdun. De religieuze, letterkundige en artistieke alsmede de stofelijke opbloei, die gedurende geheel de 11de eeuw het kloosterleven ten goede kwam en via deze kloosters het godsdienstig leven der stedelingen en plattelandsbewoners stimuleerde, kreeg zijn grote initiatiefnemer in een kanunik van de kathedraal van Reims, Richard, hierin krachtig gesteund door zijn leerling Poppo van Stavelot, gevormd in de school van St. Vanne. Met deze beide benedictijnen staan we midden in de kardinale kwestie, die na de IJzeren eeuw het geestelijk en wereldlijk gezag bezighield: de strijd om de heerschappij van het Sacerdotium over het Imperium. Richard en Poppo propageerden de blinde gehoorzaamheid van de monnik aan zijn abt, welk beginsel, geplaatst in het grote knelpunt van die tijd, evenzeer de onderwerping van het keizerlijk gezag inhield aan dat van Rome. Het pontificaat van Leo IX stond in het teken van deze Lotharingse richting, beoogde de kerk los te maken van de leken-investituur en aan haar weer de geestelijke leiding toe te vertrouwen. Leo IX omringde zich met raadgevers, die eveneens de strenge Lotharingse richting waren toegedaan. Behalve Udo van Toul noemen we in dit verband de Lotharingse monnik Humbert, de latere kardinaal-bisschop van Silva Candida, de Lotharinger Hugo de Witte en Frederik van Lotharingen, een broer van Godfried met de Baard, de latere paus Stephanus IX.

Hoc ut struxit opus Vuarinus nomine dictus.
Contigit ut nonus Leo benediceret Almus.

Wijding van de kerk
te Metz door Leo IX
(miniatuur 1070)

De krachtige inzet van Richard en Poppo van Stavelot heeft de weerstand, die hier en daar ontstond, overwonnen en vond zijn bekroning in een eclatant succes. Het parochiewerk in stad en platteland heeft hiervan de rijkste vruchten geplukt. Poppo, die vooral in onze streek heeft gewerkt, beperkte zich niet tot hervorming der kloostertucht, maar nam tevens het zeer praktische middel van contact met de gelovigen te baat om zijn program van actie volledig te doen slagen.

De benedictijnermonniken waren in die tijd hoofdzakelijk de bedienaren der plattelands-parochie-kerken, zodat het voor de hand lag, dat via de hervormde kloostergemeenschappen de gelovigen tot intenser godsdienstig leven zouden kunnen worden opgewekt.

Om dit doel nog beter te bereiken, leidde Poppo – adellijke Vlaming van geboorte – zelf de bouw van vele plattelandskerkjes of beïnvloedde het bisschoppelijk beleid te Luik in deze richting. Zelfs de regerende keizers zijn volkomen onder de invloed van de figuur van Poppo geraakt en schonken hem hun onbeperkt vertrouwen.

Door dit alles heen waren tegenkrachten bezig. De beweging van de Katharen, die bijzonder in het Luikse zijn aanhangers had, bestreed o.m. het zaligmakende effect van het Doopsel, de tegenwoordigheid van Christus in de Eucharistie en de noodzakelijkheid van kerkgebouwen. Een kerk, beweerden ze, is een plaats die niet heiliger is dan welke huiselijke haard dan ook.¹³⁾

Intussen zette de kerkenbouw tijdens dit reveil door. Onze toenmalige bisschopsstad Luik is daarvan een goed voorbeeld.

Daar werden achtereenvolgens de volgende kerken ge- of verbouwd: de kathedraal van St. Lambert, geconsacreerd 28 oktober 1015; die van St. Denis, St. Croix en St. Paul onder Notger, vóór 1008; die van St. Barthelemy onder bisschop Balderic, vóór 1018; die van St. Jacques en St. Laurent, geconsacreerd in 1030 en 1038.

Buiten onze bisschopsstad, maar binnen het bisdom Luik noemen we in dit verband de volgende kerken:

die van O.L. Vrouw te Maastricht, 1019,

die van Gembloux en Florennes, geconsacreerd 1026,

die van Brogne, 1028,

die van Hastière, 1033-1035,

die van Lobbes, 1036,

die van St. Servaas te Maastricht, 1039,

die van Stavelot, 1040,

die van Nijvel, 1046,

die van St. Aubain te Namen, 1047,

die van Susteren, 1050,

die van St. Truiden; de kerken van O.L. Vrouw en van de H. Gengulphus: 1055 en 1082,

die van Huij, 1066,

de crypten van St. Hubert en van Rolduc, 1081 en 1108.

In de Kroniek van St. Truiden leest men, hoe abt Adelardus II (1055-

1082) elf dorpen, die van zijn klooster afhankelijk waren, tijdens zijn bestuur een nieuwe dorpskerk gaf.

In deze ontwikkeling der gebeurtenissen zijn wij gekomen aan de bouw of herbouw der Voerendaalse kerk met de ermee gepaard gaande consacreringsceremoniën.

Voerendaal en het gemartyriseerde Rome

Als grondheer bezat Udo van Toul bijzondere rechten ten aanzien van de domaniale parochie Voerendaal. In tegenstelling tot de vrije parochie, die koop- en handwerklieden groepeerde, ontstond Voerendaal als een typisch landelijke of domaniale kerkelijke gemeenschap. Zijn bewoningstype zou ik willen zien als gevolg van de grote rooiings-akties, die vanuit Aken tijdens de Karolingische landbouwpolitiek ook de overvloedige boom-beplanting dezer streek heeft aangetast. Zowel de namen Heerlen (Heer-LO) en Welten (Wald-HEIM) duiden hierop.

Dat de grondheer zich bemoeide met de oprichting der kerk en voor de instandhouding ervan alsmede voor zijn bedienaren moest zorgen, blijkt uit het libellum dotis of giftbrief,¹⁴⁾ waarin ingevolge de bepalingen van het „Capitulare de villis” werd vastgelegd, op welke wijze o.m. de bronnen van inkomsten verzekerd moesten worden. Wij zien overigens Udo van Toul dat voorschrift in acht nemen in de oorkonde van 1065, wanneer hij als inkomstenbron voor de kanunniken van de heropgerichte kerk van St. Gengulphus te Toul, grondbezit uit zijn familie-eigendom Heerlen-Voerendaal aanwijst.

Behalve op de regeling der materiële zijde, die de instandhouding van kerk en bedienaren moest waarborgen, heeft Udo bij de vaststelling der kerkpatronen ongetwijfeld een sterk persoonlijke invloed uitgeoefend. De Toulse oorkonde van het jaar 1065 geeft de opsomming der Voerendaalse kerkpatronen als volgt: „... quae est consecrata in honore sanctorum martirum Laurentii atque Vincentii et sanctorum confessorum Mansueti et Apri”.

Hoe vreemd ons deze heiligennamen in de oren mogen klinken, in het kader der Lotharingse wereldlijke en kerkelijke verhoudingen zijn hier niet alleen Luiks-Romeinse, maar ook Toulse invloeden aanwijsbaar. Waarom opent deze rij van heiligen met „Sint Laurentius”, zo vragen wij ons af? De H. Laurentius genoot in die dagen de bijzondere verering van de Nederlotharingse hertogelijke familie. Ook de toenmalige bisschop van Luik, Reginardus, onder wiens bestuur de bouw van het nieuwe Voerendaalse kerkje geschiedde, staat bekend als een vurige vereerder van deze heilige: zijn gebeente werd in de St. Laurentiuskerk te Luik bijgezet. Onder zijn opvolger, bisschop Theoduinus van Luik, die tot in het najaar van 1048 proost van St. Donatus te Brugge was geweest, had de pauselijke kerkconsecrering plaats. Stond Luik toen niet juist in het teken der St. Laurentiusverering? Kurth verhaalt ons in zijn „La cité de Liège au moyen-âge”, hoe in 1058, dus negen jaren na Voerendaals' kerkwijding, de straten

van Luik de toeloop der stedelingen en van het platteland niet konden bevatten, toen relikwieën van St. Laurentius, vanuit Rome naar deze stad overgebracht, hun rondgang maakten alvorens in de gelijknamige abdijkerk op Publémont-Luik te worden bijgezet. Deze abdij was in 1038 gesticht door Herman, markies van Eename, gehuwd met een familielid van Leo IX en oom van Godfried met de Baard.

De verering van St. Laurentius beperkte zich evenwel niet tot het bisdom Luik. De oudste rechten kan hier stellig Rome doen gelden, dat hem als derde in de rij van zijn stadspatronen heeft opgenomen. Men vraagt zich af, of niet op wens van Leo IX, die op hoge feestdagen de liturgische plechtigheden „apud s. Laurentium” te Rome persoonlijk verrichtte, aan deze geliefde Romeinse heilige de voorrang werd gegeven, zodat Voerendaal tot op de dag van heden in deze kerkpatroon het pauselijk voorkeurscachet bewaart. Gaarne memoreer ik hier een publicatie over deze merkwaardige heilige, in 1949 van de hand van mgr. P. van Gils verschenen en waarop de schrijver mijn aandacht vestigde. St. Laurentius is een van de weinige heiligen, die een vigilie heeft en een feestdag gevolgd met octaaf. Talrijke kerken waren te Rome aan hem toegewijd. Als overblijfsel en merkwaardigheid moge nog vermeld worden, dat de kleine kapel van het oude pauselijk paleis van Lateranen toegewijd is aan de H. Laurentius.

Naast deze Romeinse en Luikse invloeden zijn de Toulse relaties met stelligheid herkenbaar. Het martyrologium van St. Laurentius bevat in één adem het verhaal van de folterdood van St. Vincentius, beiden slachtoffers van het vervolgings-edict van keizer Valerianus anno 258. In hun heilig gezelschap bevonden zich tevens Januarius, Magnus en paus Sixtus II, die allen tussen 6 en 10 augustus 258 hun leven voor de zaak van Christus gaven. Uit kerkhistorisch oogpunt is het derhalve juist, dat als tweede in de groep de H. Vincentius genoemd wordt. Deze heilige brengt ons tevens naar de bisschopsstad Toul en doet ons mede de verklaring aan de hand ten aanzien van de twee laatst genoemde heiligen Mansuetus en Aper.

In het in 1900 te Nancy verschenen 3-delige werk van Eug. Martin: „Histoire des diocèses de Toul, de Nancy et de St. Dié” lezen we, dat Udo, die op 17 april 1052 de bisschoppelijke waardigheid te Trier ontvangen had, in juli 1057 een provinciaal concilie te Toul presideerde.

Onder de aanwezigen bevonden zich de abten van St. Vincentius, van St. Mansuetus en St. Aper.

Toul had reeds in het jaar 965 zijn Benedictijnerabdij, toegewijd aan St. Mansuetus, terwijl die van St. Aper in het jaar 836 een bouwkundige vernieuwing kreeg. Deze twee heiligen hebben voor de kerkhistorie van het oud-christelijk aartsbisdom Trier, waaruit Toul als suffragaan-bisdom werd afgescheiden, dezelfde waarde als voor ons St. Amandus, St. Servatius en St. Willebrordus.

De H. Mansuetus, van afkomst een Ier, opent n.l. de historische lijst der bisschoppen van Toul. Zijn missionarisch werk wordt geplaatst in de tijd van Juliaan de Afvallige, rond 350.

St. Aper, geboortig uit het bisdom Troyes, verschijnt als de 7e bisschop van Toul. Zijn zegenrijk bestuur heeft zijn naam doen voortleven in de meer dan 50 kerken, die in het bisdom Toul naar hem genoemd zijn.

Het behoeft wel geen betoog meer, dat Udo aan Voerendaal kerkpatroonheiligen heeft gegeven, die met uitzondering van St. Laurentius in het bisdom Toul de verering genoten overeenkomstig hun verdiensten voor die streek. De vraag blijft intussen gerechtvaardigd, of onze eenvoudige inwoners van Voerendaal er wel de draagwijdte van hebben begrepen. Hoe zou men het in Toul hebben aan gevoeld, wanneer daar een kerk aan St. Servatius zou zijn toegewijd? Zulks bewijst dan ook de overwegende invloed van de plaatselijke grondheer. Zijn inzichten en zijn keuze waren normgevend zonder rekening te houden met regionale gaardheden. Voerendaal heeft dan ook begrijpelijkerwijze later onze Toulse heiligen zachtjes op de achtergrond geschoven en onze Romeins-Luikse St. Laurentius de eer gegeven, die hem nu nog toekomt. De historie eiste hier ook haar rechten op!

We kunnen evenwel nog niet van Toul afscheid nemen. In de bewuste oorkonde van 1065 wordt n.l. een gedeelte van Voerendaal als inkomstenbron aan de collegiale kerk van de H. Gengulphus geschonken. Hiermede smokkelt Udo een Bourgondische heilige binnen, die bijzonder vereerd werd om zijn huwelijksrouw, welke deugd hij tot het einde toe heldhaftig beoefende tegenover zijn vrouw, die voor hem een kwelgeest moet zijn geweest. De verering van deze merkwaardige heilige treffen we nog aan te Luik en te St. Truiden. Udo stelde de zuiverheid van zeden op zeer hoge prijs. Men schrijft van hem, dat hij hierin een streng navolger was van de Apostel Johannes.

Udo heeft bij uiterste wilsbeschikking zich dan ook in de collegiale kerk van St. Gengulphus te Toul laten begraven. Zulks geschiedde de 14e juli 1069.

Aan St. Gengulphus van Toul heeft Voerendaal overigens te danken, dat zijn pauselijke kerkwijding in de historie bekend is gebleven.

Onderzoek naar de bronnen

Het unieke feit, dat een paus ons land betreden heeft en er persoonlijk een kerkwijding heeft verricht, is het eerst aan de vergetelheid ontrukkt door een Limburger, pater Joannes Limpens S.J. uit Aalbeek.

Limpens was gedurende enige jaren medewerker aan de monumentale uitgave der Acta Sanctorum, welke van 1736-1762 onder leiding stond van een andere Nederlander, pater Joannes Stilting uit Wijk-bij-Duurstede. Belast met de levensbeschrijving van de H. Mansuetus, wiens feest op de 3e september werd gevierd, moest de hagiograaf ook de verering van deze heilige in zijn onderzoek betrekken. Daarbij bleek, dat in een oorkonde van bisschop Udo van Toul gesproken werd over de kerk van Furentela, die behalve de H.H. Laurentius en Vincentius, ook de belijders Mansuetus en Aper tot patronen had.

Het is de vraag of een ander wel ontdekt zou hebben, welke plaats met Furentela werd bedoeld, maar voor Limpens kon dat geen probleem zijn.

„Furentela”, aldus schrijft hij, „moet nergens anders gezocht worden dan in het graafschap Valkenburg, tussen het hertogdom Gulik en de Maas, want aan de aangehaalde woorden wordt even verder de vermelding toegevoegd van twee kapellen, die tot de genoemde moederkerk behoren, waarvan de ene gelegen is in Herle, en de andere in Walthine. Die plaatsen ken ik zeer goed en zij liggen in genoemd graafschap, niet ver van Furentela, welke parochie de boeren in hun dialect op de dag van heden Vourentel noemen, al schrijven zij het iets anders.”¹⁵⁾

De bewuste oorkonde was reeds eerder tweemaal gepubliceerd, maar in werken, die ook nu nog in Nederland niet of nauwelijks toegankelijk zijn. Limpens ontleende ze aan de *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine* van Dom Augustin Calmet, die voor de eerste maal verscheen te Nancy in 1728.¹⁶⁾ Dit werk omvat drie delen, die echter over zes foliobanden zijn verdeeld. Het eerste deel, dat voor ons doel in aanmerking komt, bestaat uit twee banden, waarvan de eerste loopt tot en met kolom 832 en de tweede, zonder titelpagina, doorgenummerd is tot en met kolom 1268. Daarop volgt in die zelfde tweede band een tweede gedeelte, getiteld: *Preuves servans à l'histoire de Lorraine*, met eigen paginering lopende van kolom 1-580.

In de kolommen 454-458 is de oorkonde afgedrukt, waarin Udo van Toul in 1065 meerdere schenkingen doet ten gunste van de prebenden der kanunniken, verbonden aan de basiliek van St. Gengulphus. Hierin treft men een uitgebreide opsomming aan van de verschillende inkomstenbronnen, waarmee Udo deze opnieuw opgebouwde kerk heeft willen begiftigen. Voerendaal en Heerlen staan hier temidden van een serie plaatsnamen die over Lotharingen verspreid liggen: van de Vogezen tot en met ons Zuid-Limburg.¹⁷⁾

Calmet was niet de eerste, die de oorkonde van Udo uitgaf. Hij zelf zegt in een randbemerking bij zijn publicatie, dat ze reeds gedrukt werd in de „*Histoire de Toul du Père Benoit*, pag. LXXIV, mais très défectueux”.

Noch de tekst in laatstgenoemde uitgave, die te Toul in 1707 verscheen, noch die bij Calmet van 1728, noch zelfs die der Bollandisten van 1746 heeft in Limburg de aandacht getrokken. Habets wist in zijn *Geschiedenis van het tegenwoordig Bisdom Roermond* niets te melden over een pauselijke kerkwijding te Voerendaal. Eerst begin dezer eeuw werd deze bekend door een artikel van de Luikse jurist Amédée de Ryckel, die het feit herontdekte „en feuilletant l'*Histoire du diocèse de Toul par le père Benoit*, ouvrage écrit au siècle dernier”. Uit de laatste woorden moet men wel opmaken, dat de bijdrage geschreven werd op het einde der 19e eeuw en tot 1902 heeft moeten wachten op publicatie. Dr. W. Goossens, toen nog leraar te Rolduc, gaf van het artikel van de Ryckel een summier samenvatting in het volgend jaar.¹⁸⁾

Behalve deze gedrukte teksten bestaat er ook een geschreven tekst van veel oudere datum. In 1957 was ik in de gelegenheid een kort onderzoek in te stellen in de Archives nationales te Parijs. Daar bevindt zich het oudste cartularium van de St. Gengulphuskerk te Toul, dat volgens een oude datering rond 1330 werd geschreven.¹⁹⁾ Het handelt over de bezittingen der kerk. Op fol. 2 r° staat de schenking van Udo, waarin ook de onderwerpelijke pauselijke kerkwijding van Voerendaal wordt meegedeeld. De tekst wijkt op een paar punten af van de gedrukte. Wij geven hier ter vergelijking beide teksten (in cursief de afwijkingen):

tekst cartularium Parijs
begin 14e eeuw.

... damus eis pro commutatione ut sit eis indominicale de nostro proprio alodium quod dicitur Herle in episcopatu leodiensi et *in latere* matris ecclesiae furentele quod ex eodem alodio est que est consecrata in honore sanctorum martirum Laurentii atque Vincentii et sanctorum confessorum Mansueti et Apri per manus sancti *ac* venerabilis Leonis noni apostolici et quartam partem duarum capellarum ad *predictum* matris ecclesiae locum pertinentium, quarum una est sita in Herle, dedicata in honore sancti Andreae apostoli, altera in Waltine in honore Christi confessoris Martini...

in vertaling:

... geven wij hun in ruil daarvoor uit ons eigen bezit het vrijheerlijk gebied, dat Heerlen genoemd wordt, (gelegen) in het bisdom Luik en *ter zijde van* de moederkerk van Voerendaal, dat tot ditzelfde gebied behoort, die gewijd is ter ere van de heilige martelaren Laurentius en Vincentius en van de heilige belijders Mansuetus en Aper door de handen van de heilige en eerbied-

tekst uit Calmet Nancy
ao. 1728.

... damus eis pro commutatione ut sit eis indominicale de nostro proprio allodium quod dicitur Herle, in episcopatu Leodiensi, et *medietatem* matris ecclesiae Furentelae quod ex eodem allodio est, quae est consecrata in honore sanctorum martyrum Laurentii atque Vincentii et sanctorum confessorum Mansueti et Apri, per manus sancti *et* venerabilis Leonis IX apostolici et quartam partem duarum capellarum ad *prae-dictae* matris ecclesiae locum pertinentium, quarum una est sita in Herle, dedicata in honores S. Andreae apostoli, altera in Waltine, in honore Christi confessoris Martini...

... geven wij hun in ruil daarvoor uit onze eigen goederen als vrijheerlijk bezit ons allodium Heerlen, in het bisdom Luik, en *de helft* van de moederkerk te Voerendaal, tot hetzelfde allodium behorend, die gewijd is ter ere der heilige martelaren Laurentius en Vincentius en van de heilige belijders Mansuetus en Aper door de handen van de heilige en eerbiedwaardige paus

waardige paus Leo IX, en het vierde deel van de beide kapellen, die tot de *voornoemde plaats* van de moederkerk behoren, waarvan de ene in Heerlen is gelegen en toegewijd aan de H. Apostel Andreas en de andere te Welten aan de heilige belijder Martinus . . .

Leo IX, en het vierde deel van de beide kapellen die tot de plaats van *voornoemde moederkerk* behoren, waarvan de ene is gelegen in Heerlen en toegewijd aan de H. Apostel Andreas, de andere te Welten aan de H. Belijder Martinus, . . .

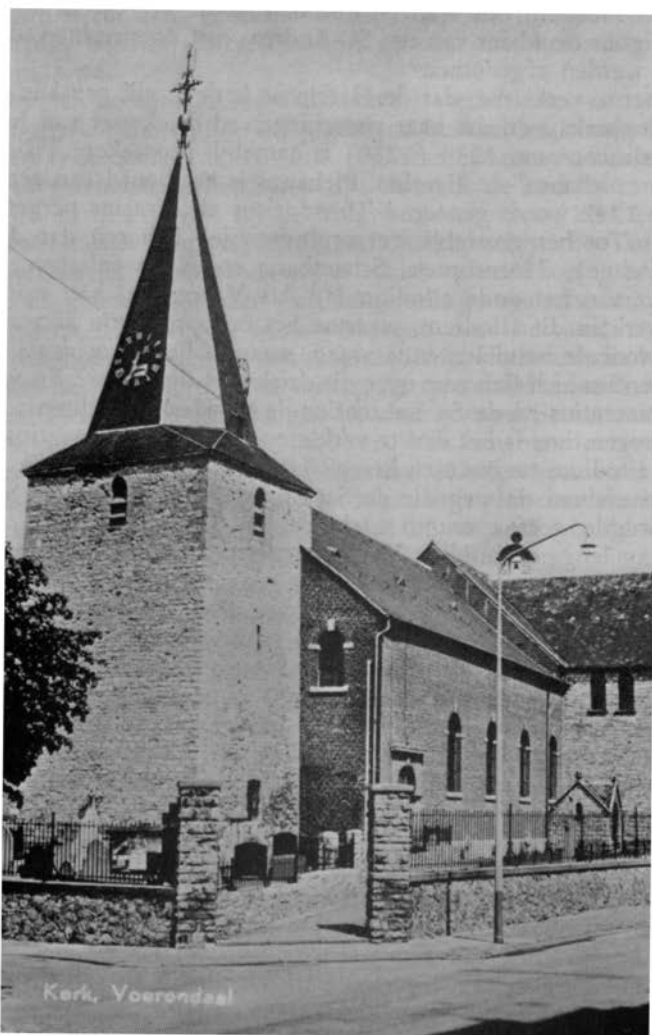
Interpretatie der teksten

Tussen beide teksten bestaat een opmerkelijk verschil. Volgens de lezing uit 1728 wordt het gehele allodium Heerlen geschonken, alsook de helft van de rechten op de kerk van Voerendaal en een vierde deel der kapellen van Heerlen en Welten. Volgens de tekst uit \pm 1330 bestaat de schenking slechts uit twee delen: het allodium en een vierde van de rechten op de kerken van Heerlen en Welten. De kerk te Voerendaal wordt er alleen als plaatsaanduiding gebruikt: Heerlen, dat ligt ter zijde van de bekende kerk van Voerendaal, die door paus Leo is gewijd.

Volgens beide teksten is anno 1049 St. Laurentius van Voerendaal de moederkerk in het allodium Heerlen. Gezien de excentrische ligging binnen dit afgeronde gebied en gelet op de centrale ligging der St. Andreaskapel te Heerlen is dit verwonderlijk.

Was het economisch zwaartepunt verlegd naar Voerendaal, waar men anno 1049 een nieuwe stenen kerk bouwde, hetgeen voor de Luikse bisschop aanleiding moet zijn geweest om in het allodium Herle voor het eerst een kerkelijke hiërarchie in het leven te roepen? Maar als Voerendaal anno 1049 de moederkerk werd m.a.w. een kerk met doop- en begraafrechten voor het gehele allodium, welke van de drie bestaande kapellen bezat dan vóór 10 augustus 1049 voornoemde rechten? Gelet op de volkomen nieuwe patroonheiligen voor Voerendaal wijst alles in de richting van de bouw van een geheel nieuwe stenen kerk, die tot moederkerk werd verheven. In Heerlen en Welten bleven dan de grotendeels houten kerkjes staan met hun van origine gegeven patroonheiligen.

Vóór de invoering der kerkenhiërarchie (laat zulks nu in 1049 of zelfs vroeger zijn geschied, hetgeen evenwel in de christianiseringsgeschiedenis dezer streek moeilijk past n.l. dat „vroeger”) is er een tijdlang een toestand geweest van drie kapellen met in de buurt ervan drie curtes of vroenhoven. Welke van de drie was het oudste? En nogmaals: welke kapel had toen voornoemde rechten zonder de titel van „matrix ecclesia”, welke titel vooral in het Luikse van latere tijd is? We mogen ons de missionering van het platteland vooral niet te vroeg voorstellen.²⁰⁾ Tot rond het jaar 500 waren de christenen slechts geconcentreerd binnen de stadsmuren te vergelijken met „des îlots émergeant d'une mer de paganisme”.²¹⁾ Als we streng objectief moeten

Kerk, Voerendaal

oordelen, heeft St. Servaas praktisch niet op het platteland gemissionneerd. Pas in het missioneringsbeeld van de 8e eeuw komt systematisch ons platteland aan bod. In de beide Limburgen heeft Willibrord gewerkt (nauwelijks in Utrecht!).²²⁾

Hernemen we de vraag, welke van de drie kapellen de oudste zou kunnen zijn geweest. Van de kerk van Voerendaal durf ik niets te zeggen: met zijn geheel nieuwe patroonheiligen van 1049 is het bewijsverband afgesneden met het verleden van die kerk, helaas. De St. Martinus van Welten is stellig van Frankische herkomst. De St. An-

dreas van Heerlen, een apostelpatroon, lijkt de oudste. Is anderzijds dan de figuur denkbaar van een St. Andreas met dooprechten, die haar in 1049 werden afgenomen?

Hoe is het te verklaren, dat de Heerlense kerk in elk geval in de 13e eeuw doopkerk is en dat haar parochiegebied driekwart van het allodium beslaat? Anno 1234 (1230) is namelijk een zekere Tiricius bekend als „plebanus” te Heerlen. Plebanus is het hoofd van een doopkerk. In 1247 wordt genoemd Theodoricus als vicarius perpetuus de Herla.²³⁾ Tot het geestelijk verzorgingsgebied behoren dan Heerlen (met Welten), Hoensbroek, Schaesberg en Nieuwenhagen, m.a.w. driekwart van het oude allodium.²⁴⁾ Als Voerendaal van origine de moederkerk in dit allodium, waartoe het behoorde, zou zijn geweest, rijst de voor de hand liggende vraag, waarom het parochiegebied der St. Laurentius zich dan niet over dit driekwart uitstreckte? En wanneer de St. Pancratius ná de St. Laurentius de moederkerkrechten zou hebben gekregen, hoe is het dan te verklaren, dat de St. Pancratius zoveel van het allodium toegewezen kreeg? Het lijkt onwaarschijnlijk.

Onze kennis van de weg die de Sacramentsprocessie van de St. Pancratius volgde, geeft evenmin uitsluitel.²⁵⁾

Deze ging langs de huidige Valkenburgerweg (Romeinse baan) naar Kunrade m.a.w. naar Voerendaal, waar gepauseerd werd. De terugweg nam men langs de huidige Koekoeksweg recht aan op de Eikendermolen. Dit was de parochiescheidende grensweg tussen St. Laurentius van Voerendaal en St. Pancratius van Heerlen, die anno 1798 tevens de gemeentelijk scheidende weg (grens) is geworden tussen Heerlen en Voerendaal. Het feit, dat Heerlen naar Kunrade trok, kan op de moederkerkrechten van St. Laurentius wijzen! Ook hier is een tegenovergestelde uitleg mogelijk, b.v. de capella van Herve is de moederkerk van die streek.

Over de oorsprong- en oorspronkelijkheidskritiek, die hieraan eigenlijk had dienen vooraf te gaan, durf ik niets te zeggen: er is nog te weinig vergelijkingsmateriaal voorhanden. De tekst van Nancy is ons slechts bekend in de vorm van een gedrukte uitgave. De teksten vertonen afwijkingen. Welke copist geeft de tekst volledig en authentiek? Het lettertype kan men niet vergelijken, want de tekst van Nancy kennen we slechts in druklettervorm. Beide teksten verwijzen m.i. wel naar een wellicht nog ouder manuscript.

Welke voorstelling moeten wij ons maken van de Voerendaalse kerk in 1049? Vanaf het begin der XIe eeuw begint zich de Maaslandse school te onderscheiden, waarin Rijnlandse invloeden aan te wijzen zijn. De plattelandskerken worden gekenmerkt door de plaats van hun klokketoren, die meestal westelijk tegen het schip van het gebouw is opgetrokken. Met de kerken van Voerendaal, Heerlen, Welten en Hoensbroek is dat nu nog het geval. De toegang tot het gebouw verkreeg men door het aanbrenge van een opening in één der zijmuren, dus niet in de toren. Het grondplan der kerk, hetwelk hierbij aansloot,

kan nog niet romaans genoemd worden. Het zal integendeel van een langwerpige basilicale structuur zijn geweest met horizontaal aangebracht plafond.

Naar de mening van De Moreau komt het verschijnsel van een oostelijk aangebracht transept op het platteland herhaaldelijk voor. Ten aanzien van Voerendaal zullen van een transept-constructie wel geen muur- of grondsporen te vinden zijn. Evenals de kerkjes van Holset, Nyswylre en Wahlwylre zal de Voerendaalse nieuwe kerk eenbeukig zijn geweest met langwerpig of rechthoekig schip. Een smaller en lager gebouwtje, aansluitend op het schip, op rechthoekig grondplan, diende als priesterkoor. Een halfcirkelvormige absisafsluiting is niet aanvaardbaar. De lichtval werd verkregen door het aanbrengen van kleine rondboog-venstertjes aan weerszijden in de muur van het schip. Alhoewel het verschijnsel van een crypte typisch Maaslands is en nog wel rond 1050 is ontstaan, mogen we deze constructie ten aanzien van Voerendaal als uitgesloten beschouwen. Van ornamentiek is ook hoe genaamd geen sprake geweest, hoogstens blindboogjes rond de vensters als omlijsting aangebracht. Het Maaslands plattelandskerkje droeg overwegend een streng karakter, ook al in verband met de soort van zware bouwsteen, die men bezigde. De kerk zal n.l. uit Kunrader steen gebouwd zijn, waarvoor de onregelmatige gele steenblokken var. verschillend formaat aan de toren, die nog gedeeltelijk uit 1049 dateert, pleiten. Zoals in de Maasgouw van 1949 is gepubliceerd, moet het nog aanwezige rechthoekig afgeschuind dakprofiel der Voerendaalse kerk eveneens als één der 11de eeuwse bouw-karakteristieken beschouwd worden.

Besluit

Wat moet het een feestelijk gebeuren zijn geweest in ons landelijk Voerendaal van die dagen! Van de kerkwijding van St. Remigius te Reims op 2 oktober 1049 weten we, dat er een ontzaglijke menigte toegestroomd was tot uit Spanje en Engeland toe. De paus moest zich in de late avond in gezelschap van slechts 2 kapelaans ongemerkt naar een vlak bij de kerk gelegen huis begeven, omdat het te vrezend was, dat er anders geen doorkomen aan zou zijn. In het landelijk Voerendaal zal het wellicht rustiger toegegaan zijn, al zullen vanuit onze bischopsstad Luik en vanuit het nabijgelegen Aken alsmede vanuit het eigen Heerlener land een stroom van mensen naar Voerendaal getrokken zijn om van dit unieke schouwspel ooggetuigen te kunnen zijn. Hierbij zal deze eenvoudige stoet met luisterrijk gezelschap – want zoiets konden de middeleeuwen wel improviseren – de „via lapide strata”, de anno 1150 reeds zo genoemde straatweg van Aken naar Heerlen, gevolgd zijn om via Heerlerbaan en Kruisstraat-Valkenburgerweg in Kunrade te arriveren. Heerlen-Voyerendaal zijn hiermede de enige Nederlandse gemeenten, die de passage vice-versa van deze uitzonderlijke stoet hebben belcefd. De paus moet n.l. blijkens zijn itinerarium weer naar Aken teruggekeerd zijn. Hij nam immers vanuit

Aken zijn route door de Eifel naar Trier, waar hij op 7 september de St. Paulin consacreerde. In gezelschap van de aartsbisschop van Trier reisde de paus naar Toul, waar hij op 14 september in de kathedrale kerk aldaar het Kruisverheffingsfeest plechtig heeft gevierd.

We kunnen ons de rondgang van de paus, bekleed met de pontificale gewaden, om de nieuwe kerk heen enigermate voorstellen, omstuwd door hoge prelaten, waaronder stellig onze Luikse bisschop en de overgelukkige Udo van Toul, onze plaatselijke heer en gezagsdrager. En is het vermetel te veronderstellen, dat de zo juist verzoende Godfried met de Baard, onze hertog, met zijn gevolg de paus vanuit Aken hoffelijk zal hebben begeleid en zal hebben zorg gedragen voor een ordelijk verloop der plechtigheden in het overvolle Voerendaal?

Uit betrouwbare oorkonden, die betrekking hebben op soortgelijke kerkconsecraties in Elzas-Lotharingen vernemen we, dat Leo IX in de een of andere vorm een blijvende herinnering achterliet. Hij schonk aan de door hem gewijde kerken o.a. relikwieën, privilegiën, een kelk, de stola dan wel de koorkap of het kazuifel, die hij tijdens die ceremoniën had gedragen. Het is derhalve voor de hand liggend, dat de paus óók Voerendaal een blijvend teken aan zijn komst en zijn kerkconsecratie heeft gegeven. Zulks kan te meer als vaststaand aangenomen worden, omdat voor zover kon worden nagegaan, de Voerendaalse kerk de eerste is geweest, die Leo IX sinds de aanvaarding van zijn pontificaat op 12 februari 1049 consacreerde en het hier bovendien een streekmoederkerk d.w.z. een hoofdkerk met doop- en begrafenisrechten betrof. Helaas zijn deze geestelijke voorrechten en stoffelijke gaven in de loop der tijden verloren gegaan. Wel bewaart de kerk nog een altaarsteen, die door de paus kan zijn gezalft en waarop hij de H. Mis kan hebben opgedragen.

Voerendaal heeft in de loop der historie de aandacht niet meer op zich doen vestigen. Wel heeft het de strijd gekend om het geloof in de 17de eeuw. Zijn grote verdienste is het tot nu toe de goede strijd te hebben gestreden en het geloof te hebben bewaard, dank zij mede zijn ijverige herders en de bescherming van deze heilige paus.

Voerendaal kan hier gerust op zijn. Leo IX staat hiervoor ongetwijfeld borg zoals hij zulks in een oorkonde nadrukkelijk verklaard heeft:

„Ofschoon wij ten allen tijde zorg moeten dragen voor alle kerken Gods, zijn wij toch aan die kerken, die wij onder medewerking der Goddelijke Barmhartigheid eigenhandig hebben gewijd, gereder zorg en waakzamer liefde verschuldigd in alles”.

Deze pauselijke woorden mag Voerendaal zich ingegrift weten om ze nimmer aan de vergetelheid prijs te geven. Ze zijn uniek en in ons Limburgse land op geen enkele kerk van toepassing dan alleen de Voerendaalse. Ze houden een duidelijke pauselijke voorkeur in, die ook op St. Laurentius van Voerendaal slaat. Ze zijn waard in de publiciteit geplaatst te worden zodanig, dat iedere inwoner van Voerendaal

en elkeen, die deze gemeente en haar kerk bezoekt, ervan kan kennis nemen: ze zijn toch door Leo IX zelf in de oorkonde gepubliceerd, niet om ze te vergeten, maar om ze te doen voortleven bij het nageslacht.

L. VAN HOMMERICH

NOTEN:

1. Een inscriptie op een mijlsteen, gevonden bij Bavai anno 1777, geeft exact dit jaar aan. „... vias et miliaria per Marcum Vipsanum Agrippam...”. Vier hoofdwegen straalden vanuit Lyon: „... alteram ad Rhenum...”. in: Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eus à diverses époques, in: Annuaire de la province de Limbourg, 1825, 97-98.
2. H. Hardenberg, „Het Limburgsche gedeelte van de Romeinse heerbaan Heerlen-Tongeren”, in: De Maasgouw 1942, 1-6, 23-29.
3. Ch. H. Geelen, „Voerendaal”, in: Land van Herle (jubileumboek 1950-1960) 1961, 140.
W. Goossens, „Romeinse vondsten in Limburg”, in: De Maasgouw, 1918, 5-7.
4. Handboek der kerkgeschiedenis, deel II, 1947⁴, 120-121.
5. Aan deze uitgave kunnen nog twee studies toegevoegd worden, die in onze streek eveneens niet of minder bekend zijn. De eerste is een tekstvergelijkende studie op de bronnen als dissertatie van pater dr. H. Tritz, C.ss.R., te Rome verschenen anno 1952 onder de titel: Die hagiographischen Quellen zur Geschichte Papst Leos IX. Eine Untersuchung ihrer Ueberlieferungs- und Entstehungsgeschichte; 173 blz.. Voorts een verhandeling van Anton Michel, getiteld: Die Anfänge des Kardinals Humbert bei Bischof Bruno von Toul (Leo IX), in: Studi Gregoriani. Abbazia di San Paolo di Roma. 1948. Dl. 3; blz. 229-319. De fotokopieën van beide studies berusten op het Heerlens gemeentearchief. Mgr. Justi, prefect van het Vaticaanse archief, was zo vriendelijk mijn aandacht hierop te vestigen tijdens mijn onderzoekingen te Rome, anno 1958.
6. P. Peters, „De Frankische mark Herle”, in: De Bestuurders van Heerlen. Jubileumuitgave V.V.V.-Heerlen, 1936, 192.
7. Zie ook: J. Knaepen, La route d'Aix-la-Chapelle à Visé, 1951.
8. P. Boeren, De oorsprong van Limburg en Gelre, 1938.
9. Chr. Quix, Codex diplomaticus Aquensis, 1839, I.
10. Histoire de l'Eglise en Belgique, dl. II, Brussel 1945, 41.
11. L. van Hommerich, De Carolingische afstamming van Udo van Toul, heer van Heerlen-Voerendaal, in: Bulletin Land van Herle, 1952, 126-136.
12. Deze opvatting wordt in het Düsseldorfse proefschrift „Stand und Herkunft der Bischöfe von Metz, Toul und Verdun” (1911) overtuigend bewezen.
13. E. de Moreau, Histoire de l'église en Belgique, p. 410-424.
14. Geschiedenis van Vlaanderen, dl. I, L. v.d. Essen en R. van Roosbroeck, De Middeleeuwen. Leuven 1936-38, 153-155.
De giftbrief is ontleend aan het formularium van Marculf, a^o 803.
15. Acta Sanctorum, September, dl. I (onder S. Mansuetus).
16. De volledige titel van deze uitgave luidt als volgt:
Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine, qui comprend ce qui s'est passé de plus mémorable dans l'Archevêché de Trèves (sic), et dans les Evêchez de Metz, Toul et Verdun, depuis l'entrée de Jules César dans les Gaules, jusqu'à la mort de Charles V Duc de Lorraine, arrivée en 1690. Avec des pièces justificatives à la fin.
17. H. van Werveke, Les propriétés excentriques des églises au haut moyen-âge, in: Revue belge de Philologie et d'Histoire, V, 1925, 136-141. De oorkonde werd in het „Voerendaal-nummer” van „De Maasgouw” 1949 in de

bijlage bij het artikel van prof. Tesser volledig afgedrukt (blz. 56-58). Op de voorgaande bladzijden (50-52) staat de vertaling en een uitgebreid commentaar.

18. Bericht van prof. Tesser in *De Maasgouw* 1949, 49 en 50.
19. Het is in de inventaris beschreven als: *Cartulaire de l'église St. Gengoul, écrit vers l'an 1330, suivant Lemoire, archiviste, auteur de la diplomatie pratique, anno 1778.* - Facsimile van de tekst in: *Het Land van Herle* (jubileumboek 1950-1960), 1961, 153.
20. Hierop wijst J. Hatt in zijn boek „*Histoire de la Gaule romaine*”, Paris 1959. (Hoofdstuk *l'Évangélisation des campagnes Gauloises*).
21. Bijzonder scherpzinnig zijn in dit verband twee artikelen van H. van de Weerd, 1. *Civitas Tungrorum et diocèse de Liège*, in: *Leodium* 1923; en 2. *L'organisation paroissiale dans la Campine belge et hollandaise*, in: *Leodium* 1926.
22. Vgl. Dom van Ruyven O.S.B., *Sint Willibrord, Heilo* 1939.
23. P. Peters, *De bestuurders van Heerlen, Geestelijke bestuurders*, in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg. V.V.V.-uitgave. Heerlen 1936*, 182, tweede kolom.
24. L. van Hommerich, *De historische ontwikkeling van Heerlens plattegrond*, in: *Land van Herle* 1956, 115.

ENIGE GERAADPLEEGDE ALGEMENE WERKEN

- Acta Sanctorum*, onder S. Mansuetus (September, dl. I).
Ph. Jaffé: *Regesta Pontificum romanorum*, I.
Gesta episcopum Tullensium. MGH. SS. VIII. 1848.
Migne: *Patrologia latina*. CLVII.
Gallia christiana. Provincia Tolosana et Trevirensis. 13.
Eug. Martin: *Historie des diocèses de Toul, de Nancy et de St. Dié Nancy* 1900. 3 dl.
Martène et Durand: *Amplissima collectio*, IV (chartes de St. Laurent, Luik).
F. Cabrol: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. 1929. VIII, 2e dl.
Lexikon für Theologie und Kirche. 1938, Xe bd.
S. P. Ernst: *Dissertation historique... des comtes d'Ardenne*. 1858.
H. Aubin: *Geschichte des Rheinlandes*. 1922, I.
J. Lyna: *Aperçu historique sur les origines urbaines, etc.* 1931, hfst. I en II.
P. Boeren-Nolet: *Kerkelijke instellingen der middeleeuwen*. 1951.
E. de Moreau: *Histoire de l'Église en Belgique*, dl. I en II, Brussel 1945. Vooral dl. II, 2. *Aperçu général sur les diverses réformes du Xe, du XIe et des débuts du XIIe siècle en Belgique*. pp. 139-193.

Karel de Grote 768-814

Lodewijk de Vrome 814-840

Lotharius I 843-855

Irmgard x Giselbert, graaf van de Maasgouw 846

Reginard

Giselbert, hertog van Lotharingen 915-939 x *Gerberga*,
dochter van Hendrik I van Oost-Francië, later echtgenote van
Lodewijk IV d'Outre Mer

Gerberga x Albert I (de Vrome) van Vermandois, 943, 987

Otto van Warcq, graaf van Chiny, Ivois en Vermandois, 971, 986

Lodewijk I, graaf van Verdun en Chiny, 1019, 1025, x Adelaïde

Ricuinus, graaf van Charpeigne en Saintois, 1019, 1028, 1033 Limburg

Udo van Toul-Heerlen,
1012, 1049 Heerlen, 1057,
1069 Steinfeld

Lodewijk II, 1057

Theodoricus, graaf van Bar en
Verdun, 1096Theodoricus, graaf van Ahr,
heer van Heerlen 1121
1105-1126Otto van Herle, 1138 graaf van
Hochstade-Wickrade, x
Adelheid van Hochstade-
Wickrade

Dirik van Hochstade 1143-1166

Dirik van Hochstade 1166-1195

Lotharius van Hochstade 1195-1216

Lotharius 1210-1246

Dirik graaf 1242-1246
(Heerlen wordt Brabants)

Karolingische
afstammingslijst
van UDO VAN TOUL
en zijn opvolgers
LvH-MvdW

Bibliografie van drs. L. E. M. A. van Hommerich

(vervolg op bibliografie, gepubliceerd in het Land van Herle,
1962, 131-137)

- Over schooltypen en onderwijssystemen in het verleden.
in: L.v.H. 12 (1962), 140-149.
- Excursie naar de Landgraaf.
in: L.v.H. 12 (1962), 161.
- Aanwinsten gemeentelijk oudheidkundig museum.
in: L.v.H. 12 (1962), 162.
- Wetenschappelijke uitleenbibliotheek voor de Oostelijke Mijnstreek.
in: L.v.H. 12 (1962), 162.
- De invoering van de Burgerlijke Stand te Heerlen, Voerendaal en Nieuwenhagen.
in: L.v.H. 13 (1963), 1-8.
- Brandweermaatregelen.
in: L.v.H. 13 (1963), 42-43.
- Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen.
in: L.v.H. 13 (1963), 55.
- Monumentenlijst Limburg, deel I.
in: L.v.H. 13 (1963), 56.
- Verslag vergadering kasteel Hoensbroek.
in: L.v.H. 13 (1963), 56.
- Romeinse pottenbakkersoven in de Honigmanstraat.
in: L.v.H. 13 (1963), 105.
- Romeinse weg in de Uilestraat.
in: L.v.H. 13 (1963), 106.
- Romeinse muurresten tussen Coriovallumstraat – Raadhuisplein en Uilestraat.
in: L.v.H. 13 (1963), 106.
- Romeinse weg in de Coriovallumstraat.
in: L.v.H. 13 (1963), 106.
- Middeleeuwse gracht in de Promenade.
in: L.v.H. 13 (1963), 107.
- 50-jarig bestaan van de Heerlense Technische School.
Over het ontstaan en de ontwikkeling van het Nijverheidsonderwijs
in het Oostelijk Mijngebied.
De lagere technische school 1913-1963.
in: L.v.H. 13 (1963), 109-148.

- Bij het heengaan van Burgemeester mr. dr. Charles J. M. A. van Rooy.
in: L.v.H. 13 (1963), 149-151.
- Van-Oppen-nieuws = Heerlen-nieuws.
in: L.v.H. 13 (1963), 152-155.
- Opnieuw een Romeinse pottenbakkersoven te Heerlen.
in: L.v.H. 13 (1963), 157-158.
- Jeugdmuseumkaarten.
in: L.v.H. 13 (1963), 159.
- Jan Michiel Dautzenberg 1808-1869.
in: L.v.H. 13 (1963), 160.
- Nieuwe fotokaarten Gemeentelijk oudheidkundig museum.
in: L.v.H. 13 (1963), 160-161.
- Zilveren monstrans uit het jaar 1603 in de St. Pancratius te Heerlen.
in: L.v.H. 13 (1963), 161.
- De invoeging van het historisch Heerleener Land binnen het nederlands staatsverband 1813-1815.
in: L.v.H. 13 (1963), 162-180.
- De Vicus en het Castellum Coriovallum.
in: L.v.H. 14 (1964), 7-13.
- Burgemeester drs F. J. W. Gijzels, de nieuwe wachter over Heerlen.
in: L.v.H. 14 (1964), 28-30.
- Huwelijk van H.K.H. Prinses Irene met Prins Hugues Charles de Bourbon-Parma.
in: L.v.H. 14 (1964), 31.
- Koninklijke onderscheidingen.
in: L.v. H. 14 (1964), 31.
- Oudheidkundige vondsten.
in: L.v.H. 14 (1964), 31.
- Radiolezing.
in: L.v.H. 14 (1964), 31-32.
- Schenking van de stichting „Werk en Vreugde” te Heerlen.
in: L.v.H. 14 (1964), 32.
- Schenking fotocollectie van de heer H. J. Dupont, Heerlen.
in: L.v.H. 14 (1964), 32.
- Nieuw adres gemeentelijke oudheidkundige dienst.
in: L.v.H. 14 (1964), 32.
- Een romeins brandgraf te Nieuwenhagen.
in: L.v.H. 14 (1964), 56-64.
- Romeinse vondsten in de Geleenstraat.
in: L.v.H. 14 (1964), 72.
- Spreekbeurten.
in: L.v.H. 14 (1964), 72-73.
- Koninklijke onderscheidingen.
in: L.v.H. 14 (1964), 73.
- Nieuw adres gemeentelijk oudheidkundig museum.
in: L.v.H. 14 (1964), 73-74.

- Tentoonstelling „V 64” te Valkenburg.
in: L.v.H. 14 (1964), 74.
- Aanwinsten gemeentelijke bibliotheek.
in: L.v.H. 14 (1964), 74.
- Excursie naar Rolduc en naar het kasteel van 's-Hertogenrade.
in: L.v.H. 14 (1964), 105.
- Vijftig jaar Parochiale Schoolvereniging Heerlen.
in: L.v.H. 14 (1964), 114.
- Vijftig jaar Parochiale Schoolvereniging Heerlen 1914-1964.
Gedenkboek Heerlen 1964, 93 blz.
- In memoriam Jef Leufkens.
in: L.v.H. 14 (1964), 114-115.
- Tirricus, Plebaan te Heerlen, anno 1234.
in: L.v.H. 14 (1964), 115.
- Romeinse voorwerpen van Heerlen in Leidens museum.
in: L.v.H. 14 (1964), 145-149.
- Tentoonstelling „Stedenspiegel”.
in: L.v.H. 14 (1964), 150-151.
- Oudheidkundige vondst nabij „De Paal”.
in: L.v.H. 14 (1964), 152.
- Spreekbeurt voor St. Adelbert Heerlen e.a.
in: L.v.H. 14 (1964), 152.
- Gouvernés et gouvernants dans le duché de Limbourg et les autres
pays d'Outremeuse.
in: Standen en Landen XXXIII (1965), 111-116.
- Excursie van de A.W.L. naar Heerlens museum.
in: L.v.H. 14 (1964), 152-153.
- Opening zakenpand Schunck in oud-romeinse sfeer.
in: L.v.H. 14 (1964), 153.
- Archeologische onderzoeken op 26 en 27 januari 1965 aan de
Uilestraat, Heerlen.
in: L.v.H. 15 (1965), 21-23.
- Romeins vouw- of klapstoeltje uit het graf te Nieuwenhagen.
in: L.v.H. 15 (1965), 24-25.
- Vondst van hardstenen geglaazuurd kannetje.
in: L.v.H. 15 (1965), 71-72.
- Romeins brandgraf aan de Valkenburgerweg te Heerlen.
in: L.v.H. 15 (1965), 73-74.
- Uit de geschiedenis van Heerlen.
in: „Landelijk Contact”, orgaan van de Landelijke Contactraad voor
de gemeentelijke bemoeiingen met de lichamelijke opvoeding en
sport, april aflevering 1965, 9.
- Heerlens sportveld in de romeinse thermen.
in: idem, 11.
- Heerlen bij traditie streekcentrum.
in: L.v.H. 15 (1965), 84-88.

- Van Heerlen naar Wassenberg door een historisch omtreden grensgebied.
in: L.v.H. 15 (1965), 113-137.
- Oudheidkundige vondsten te Brunssum.
in: L.v.H. 15 (1965), 151.
- Heerlens officiële vlag en Heerlens nieuw gemeentewapen.
in: L.v.H. 16 (1966), 1-5.
- Nieuws van de westelijke Romeins-Heerlense woonsektor.
in: L.v.H. 16 (1966), 6-12.
- Bijdrage tot de geschiedenis van het huis Roebroek (Rodenbroick) te Heerlerheide-Heerlen.
in: L.v.H. 16 (1966), 20-29.
- Historisch nieuws rond Heerlens Kerkplein.
in: L.v.H. 16 (1966), 56-63.
- In memoriam J. C. M. Horst.
in: L.v.H. 16 (1966), 69-70.
- Keizer Valentinianus op forten-inspectie te Heerlen-Coriovallum tussen 25-29 september 368.
in: L.v.H. 16 (1966), 105-111.
- Een nieuwe kans voor onze streekgeschiedenis. Verplichte Capita Selecta op middelbare school-examens.
in: L.v.H. 17 (1967), 1-6.
- Spuurwerk naar de walmuren, poorten en grachten van de historisch-stedelijke kern van Heerlen.
in: L.v.H. 17 (1967), 12-23.
- Karel de Stoute in Heerlen.
in: L.v.H. 17 (1967), 45.
- „Baan”-brekende historie.
in: L.v.H. 17 (1967), 61-69.
- Negentig jaren gemeentelijk oudheidkundig museum Heerlen.
in: L.v.H. 17 (1967), 89-92.
- Een monasterium te Heerlen.
in: De Maasgouw 1968, 1-24.
- Heerlens „Schandmuur” of „Vrijheidsmuur”?
in: L.v.H. 18 (1968), 34-36.
- Geschiedschrijving „Land van Rode” op wetenschappelijk spoor.
in: L.v.H. 18 (1968), 36-41.
- Schaesberg in het licht der historie.
in: L.v.H. 18 (1968), 52-56.
ook in „Spiegel van Schaesberg”, uitg. gemeente-bestuur Schaesberg 1968.
- Karel de Stoute (1467-1477) en het land van 's-Hertogenrade.
in: L.v.H. 18 (1968), 87-100.
- Brunssum. Grenslijnen als afbakening van gezag en macht.
in: L.v.H. 18 (1968), 121-133.
- Uit de onderbanken. Petrus Caspar Hermans 1831-1907.
in: L.v.H. 19 (1969), 23-34.

- Dokumentatie over Heerlen 14e-17e eeuw.
in: L.v.H. 19 (1969), 24-25.
- „In de Poort van Herle”.
in: L.v.H. 19 (1969), 33-34.
- Over Goden en Godinnen in Limburg Ie-IVe eeuw.
in: L.v.H. 19 (1969), 40-46.
- Goden en heiligen in Limburg. Romeins.
in: Tentoonstellingskatalogo Museum, 1968, 17-18.
- Op verkenning door Heerlens historie.
in: „De Oranje Heralde”. Uitgave van de Federatie van Oranje-
verenigingen in Nederland. 1969, april-nummer.
- Romeins thermengebouw te Heerlen.
in: „Ut Essejeetje” 1969, afl. 3.
- In honorem Emmanuel Janssen C.s.s.R.
in: De Maasgouw 1969, 25-27.
- Goden en heiligen in Limburg.
in: L.v.H. 19 (1969), 84-90.
- Heerlens historisch cultuurbezit voor iedereen toegankelijk.
in: L.v.H. 19 (1969), 91-97.
- Oranje en Heerlen, 16e-20e eeuw.
in: L.v.H. 19 (1969), 109-123.
- Heerlen in oude ansichten. Voorwoord.
Zaltbommel 1970.
- Langs de Geleenbeek te Benzenrade.
in: L.v.H. 20 (1970), 26-32.
- De heer Fr. G. Verreck schenkt genealogische dokumentatie.
in: L.v.H. 20 (1970), 37-38.
- De centralisatiepolitiek van Karel de Stoute in het Maasdal.
in: Publications 1967/68; Maastricht 1970, 106-157.
- Vaandeltrouw, 14e-20e eeuw.
in: Programmaboekje Bondsschuttersfeest schutterij St. Sebastianus
Heerlen 3 mei 1970.
- De Caumermolen in zijn historisch karakter hersteld.
in: L.v.H. 20 (1970), 81-85.
- Van Sempelvei tot Simpelveld. Geschiedenis van Simpelveld door
drs. G. H. Franssen. Boekbespreking.
in: L.v.H. 20 (1970), 113-115.
- Wie doet mee aan het werk van de Nederlandse Jeugdbond ter
Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.)?
in: L.v.H. 20 (1970), 153.
- „Van Oostelijk Mijngedied tot Oostelijk Zuidlimburg.”
De geschiedenis van de territoriale vorming van Limburg.
in: Limburgs Dagblad 1970, maart 2, 3, 4, en 5.
- Een geschiedkundige bijdrage tot de pharmaceutisch-medische ver-
zorging in het Land van Herle.
in: L.v.H. 21 (1971), 33-36; 106-111; 152-173.

- Standengroeperingen van Limburg/Overmaas in zijn Statencolleges 14e-16e eeuw.
in: De Maasgouw 1971 afl. 3-4, 99-112.
- Naar aanleiding van het Historiker Treffen op kasteel Ehrenstein te Kerkrade. Waar blijft de jeugd?
in: L.v.H. 22 (1972), 77-78.
- Op historische verkenning „in het Loan” en „Op de Gier” te Heerlen.
in: L.v.H. 23 (1973), 45-51.
- Bijdragen tot het postwezen te Heerlen.
in: L.v.H. 23 (1973), 69-86.
- Van het „heem aan de bronnen” naar het moderne Brunssum.
in: Nieuws van de Rabobank; speciale uitgave van de Rabobank te Brunssum, 12 (1974) 569, 4-5.

N. EUSSEN

Berichten

NIEUWE DIREKTEUR OUDHEIDKUNDIGE DIENST

Tot opvolger van drs. L. E. M. A. van Hommerich, die op 1 september de dienst verlaat, is benoemd drs. J. T. J. Jamar uit Munstergeleen. De nieuwe directeur studeerde in Nijmegen klassieke talen met als hoofdvak archeologie en is in het bezit van het diploma voor hoger archiefambtenaar.

AANWINSTEN GEMEENTELIJKE OUDHEIDKUNDIGE DIENST

De heer H. A. Beaujean te Hoensbroek verrijkte de dienst met de volgende stukken:

foto kapel Heerlerheide, 1925

boek „Prosa und Gedichte Aachener Mundart”

„Satirische kaart van Europa”

„Almanak de la province de Limbourg”

Door het Geologisch Bureau van het Mijngedebied te Heerlen werden aan de bibliotheek 16 publikaties geschonken uit de reeks Mitteilungen aus dem Ruhrland- und Heimatmuseum der Stadt Essen.

Voor het merendeel zijn dit overdrukken uit tijdschriften, waarvan de inhoud betrekking heeft op de geschiedenis en archeologie van de stad Essen en omgeving en op de aanwinsten van genoemd museum.

De heer M. A. van der Wijst te Heerlen schonk aan de bibliotheek de volgende werken:

„Boerderijtypen van Nederland”, Arnhem 1966, 40 blz.

„Pocket 1964/1965 voor het gezin” (St. Michaëlsalmanak, geheel gewijd aan volksgebruiken o.a. in Limburg), Teteringen, 1964, 144 blz. Wijst, M. A. van der: „Beknopte Geschiedenis van Gemert”, herz. dr. Gemert 1972, 60 blz.

Van de heer J. Kreutzer te Maastricht ontving de dienst 76 bidprentjes terwijl de heer H. M. H. Goossens uit Waubach niet minder dan 1190 bidprentjes schonk.

VONDSTEN

Op 10 mei werden in de Uilestraat te Heerlen een viertal romeinse voorwerpen gevonden.

Het betreffen twee terra sigillata-fragmenten, een randstuk van een gevernist bord en een gedeelte van een glazen ribkom (inv. nrs. 1422, 1833, 1881 en 1882).

WERKGROEP LAND VAN HERLE

Op 1 april hield de heer M. Meerman uit Kerkrade een causerie over „Hydrografie van de Geul, een uniek riviertje”.

Op 13 mei behandelde de heer L. Augustus uit Heerlen het onderwerp „Rond de hoeve „Schifferheide” te Kerkrade”.

PUBLIKATIES

In het tijdschrift „Nederlandse Historiën” verscheen een bijdrage van de heer Van der Wijst, getiteld „De tolln op de wegen in de provincie Limburg in 1828”.

REGISTER OP TIJDSCHRIFT LAND VAN HERLE

Door de tweede secretaris, drs. J. T. J. Jamar, werd een register vervaardigd op de jaargangen 1 tot en met 20 (1950 t/m 1970) van „Het Land van Herle”, bestaande uit drie delen te weten op auteur, topografisch en systematisch op onderwerp.

Het register is verkrijgbaar bij de oudheidkundige dienst, Orpheusstraat 2 Heerlen ad f 5,— voor abonnees; voor niet abonnees ad f 7,50. Het kan ook per giro worden besteld door overmaking van f 5,— resp. f 7,50 per exemplaar op giro 2069907 van Stichting Historische Kring „Het Land van Herle” te Heerlen.

K R O N I E K

- 1 mrt Officiële opening nieuwbouw Van de Venne & Van der Sluis Bouwmaterialen N.V., In de Cramer, Heerlen, door wethouder M. G. J. de Kruiff.
- 1 mrt Benoeming van J. L. Th. Oostwegel uit Heerlen tot notaris in Kerkrade-West, als opvolger van notaris K. W. van Soest.
- 2-24 mrt Expositie van werken van de kunstschilder Harry Koolen uit Heerlen in de nieuwe Galerie De Caumermolen, Heerlen.
- 8 mrt Ingebruikname nieuwe behuizing van dependance Heerlense Muziekschool te Schaesberg, Streeperstraat 6.
- 10 mrt A. A. M. N. Dejong, adjunct-conservator van het Bonnefantenmuseum te Maastricht, op 60-jarige leeftijd overleden.
- 13 mrt Werkbezoek van minister drs R. J. Lubbers van Economische Zaken aan o.m. Heerlen, waarbij hij mededeelt, dat de regering ± 45 miljoen extra beschikbaar zal stellen om de gevolgen van de mijnsluitingen beter te kunnen opvangen.
- 14 mrt Installatie Provinciale Comité Limburg Monumentenjaar 1975 in Maastricht door prins Claus, ere-voorzitter van de Stichting Nationaal Comité Monumentenjaar 1975 (M-75).
- 15 mrt J. van de Veen uit Hoensbroek, leraar aan de Koningin Julianaschool voor Christelijk Mavo, loco-burgemeester van Hoensbroek en lid van Provinciale Staten voor de Partij van de Arbeid, op 56-jarige leeftijd overleden.
- 15 mrt Promotie van N. van Rooyen uit Voerendaal tot doctor in de wiskunde en natuurwetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op het proefschrift „Het Mechanisme van Antigen Trapping in de milt”.
- 16 mrt Viering 50-jarig bestaansfeest scheidsrechtersvereniging „De Mijnstreek”, Heerlen.
- 17 mrt A. H. Vankan, oud-direkteur stadsschouwburg Heerlen, op 73-jarige leeftijd overleden.
- 17 mrt Huldiging van pastoor H. J. Vaessen van de parochie H. Drieuldigheid te Rimburch-Ubach over Worms i.v.m. zijn robijnen priesterjubileum.
- 21 mrt Officiële opening uitgebreide en vernieuwde gebouw van de Nederlandse Middenstandsbank aan de Bongerd, Heerlen, door loco-burgemeester ir J. C. Schlösser.
- 28 mrt Prins Claus houdt een inleiding over ontwikkelingsamenwerking en problemen van de derde wereld tijdens slotavond van de N.K.V.-cursus maatschappelijke en politieke vorming in de raadsaal van Heerlens stadhuis.
- 1 apr Benoeming van pastoor D. H. Frencken van de H. Clemensparochie in Hulsberg tot deken van het dekenaat Brunssum en tot pastoor van de H. Gregoriusparochie aldaar.
- 3 apr Heerlens duizendste bejaardenwoning aan de Pallashof 40 in Treebeek wordt door loco-burgemeester ir J. C. Schlösser officieel voor bewoning overgedragen aan de familie Boekhorst-Overveld.
- 7 apr De amateur voetbalclub K.E.V. (Kracht en Vlughed) uit Meezenbroek-Heerlen behaalt kampioenschap in de tweede klasse A en promoveert naar de eerste klasse E, K.N.V.B.
- 13 apr Opening interieurshow genaamd „Uniek interieur” in de stadsschouwburg van Heerlen door wethouder P. H. F. Masthoff.
- 20 apr Wijding van Hub Schnackers tot priester door mgr. dr J. M. Gijsen in de parochiekerk van St. Jacobus de Meerdere, Bocholtz.
- 22 apr Indienstreding van drs J. T. J. Jamar uit Munstergeleen bij de Gemeentelijke Oudheidkundige Dienst van Heerlen.
- 29 apr Uitreiking door loco-burgemeester ir J. C. Schlösser van de versierselen behorend bij de koninklijke onderscheiding Ridder in de orde van Oranje Nassau aan drs L. E. M. A. van Hommerich, gemeentearchivaris en directeur van de Gemeentelijke Oudheidkundige Dienst van Heerlen.

- 29 apr Officiële opening Ontmoetingscentrum „Oase”, een tot het „Revalidatiecentrum Hoensbroeck” behorende gebouw, door de Commissaris der Koningin.
- 29 apr Opening tentoonstelling van werken van het grafisch gezelschap „De Gaper” in Heerlens raadhuis door loco-burgemeester ir J. C. Schlösser.
- 29 apr Uitreiking van de laatste houwer-diploma's t.b.v. de mijnindustrie in Limburg aan tien Marokkanen en een Nederlander door hoofdingenieur J. F. Muller van de Oranje-Nassau Mijnen, Heerlen.
- 1 mei Aanvang werkzaamheden door Centraal Bureau voor de Statistiek in het hoofdkantoor van de Oranje-Nassau Mijnen, Heerlen.
- 2 mei Afscheid van mev. Mia Stollman als voorzitter van de Vrouwenbeweging van het N.K.V. Limburg en benoeming tot ere-voorzitter.
- 2-14 mei Tentoonstelling „Energie” in het raadhuis van Heerlen; de openings-toespraak wordt gehouden door ir P. J. A. Vlas, directeur gemeentebedrijven Heerlen.
- 5 mei Viering jubilea van pater J. Haarman en van broeder C. van Lierop, respectievelijk 60 en 50 jaar kloosterling, in het klooster van de Franciscanen aan de Beersdalweg 64, De Vrank-Heerlen.
- 11 mei Huldiging van Van Houten Volleybal Combinatie Heerlen i.v.m. landskampioenschap van het eerste damesteam, dat ook de nationale beker won, en bij gelegenheid van het behalen van het kampioenschap van het eerste herenteam in de eerste divisie B met promotie naar de eredivisie.
- 14 mei Installatie Studiegroep „Hydrologische gevolgen van de Mijnsluitingen”, met dr W. Kimpe, hoofd Geologisch Bureau voor het Mijng gebied, Heerlen, als voorzitter, door de Commissaris der Koningin.
- 15-16 mei Feestvergaderingen in Heerlen en Maastricht bij gelegenheid van 50-jarig bestaan van de Vereniging van Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland.
- 17 mei Officiële opening nieuwe bibliotheek, onder beheer van de Stichting Bibliotheek Simpelveld, door burgemeester J. G. T. Bouwens.
- 18 mei Afscheid van kapitein J. Voortman als groepscommandant van de rijks-politie te Schaesberg i.v.m. zijn nieuwe taak van coördinator van de gezamenlijke activiteiten der drie groepen rijkspolitie in de vier ENSU-gemeenten: Eygelshoven, Nieuwenhagen, Schaesberg en Ubach over Worms.
- 31 mei Uitreiking door de Commissaris der Koningin van zilveren erepenning der provincie Limburg aan de scheidende gedeputeerden drs J. Lebens en J. Ensink.
- 5 juni Officiële opening vernieuwde en uitgebreide hoofdkantoor van de Rabobank aan de Rumpenerstraat in Brunssum door burgemeester J. W. Quint; tevens viering gouden bestaansfeest.
- 6-8 juni Feestviering bij gelegenheid van 50-jarig bestaan voetbalvereniging R.K.V.V. „Nieuw-Einde”, Heerlen.
- 7-12 juni Viering gouden jubileum van het mannenkoor St Joseph, Ubach over Worms.
- 8 juni Officiële opening scholencomplex „Dammerich”, Schilsstraat 5, Voerendaal, door J. J. H. Joosten, oud-inspecteur van het lager onderwijs.
- 9 juni Drs C. G. N. Voncken, apotheker te Heerlen, op 68-jarige leeftijd overleden.
- 14 juni Besluit tot vestiging van Aircent, een nieuw te vormen hoofdkwartier van de NAVO-luchtmacht, op het Afcnt-terrein in Brunssum.
- 28 juni Officiële opening nieuwe kleuterschool „t Demke” in Hoensbroek door burgemeester A. L. H. M. Kessen.
- 1 juli Pensionering van J. B. A. M. Schiphorst, directeur Volkskredietbank voor de Mijnstreek Oost, Heerlen.
- 6 juli Feestelijke verwelcoming van drs J. L. H. Meiser, de eerste eigen apotheker in de gemeente Ubach over Worms.
- 7 juli Viering Oud-Limburgs Schuttersfeest in Wijlre; winnaar van het O.L.S. 1974 wordt de koninklijke schutterij St Lambertus uit Oirsbeek.